

Tanulmányok

PACH ZSIGMOND PÁL

Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*

1.

Az üzleti szellem kibontakozása és térhódítása az újkor századaiban – egyike a gazdaságtörténet-írás nagy témáinak. A kutatók sokféleképpen közelítették meg a kérdést; egy historiográfiai (történetírás-történeti) áttekintés maga is önálló értekezést (előadást) kívánna. E helyütt be kell érnünk három megközelítési mód rövid jelzésével. Az egyik a „kapitalista szellem” forrásvidéke felé irányult – abból indulva ki, hogy a kapitalizmus (modern kapitalizmus) keletkezése elsődlegesen szellemi tényezők működésének tulajdonítható. Ezt a felfogást – amely szemlátomást *Karl Marx* kapitalizmus-értelmezése ellenében kívánt alternatívát adni – *Max Weber* és *Werner Sombart* fejtették ki, heves vitát keltve és egymással is élénken vitázva, századunk első évtizedeiben. A „kapitalizmus szellemét” – mint ismeretes – Weber a protestáns etikából, közelebről a kálvinista-puritán erkölcsstanból vezette le, Sombart viszont a zsidó vallás eszmevilágából, illetve a zsidóság hagyományos üzleti érzékéből eredeztette.¹

Más szerzők a kapitalista mentalitás kifejlődését összetettebb folyamatnak minősítették, semhogy azt egyetlen fő forrásból lehessen származtatni. A „vállalkozói pszichológia” meghatározó tényezőinek sokrétűségét hangsúlyozták, s azokra a különböző társadalmi attitűdökre és értéknormákra hivatkoztak, amelyek üzlet és vállalkozás, illetve üzletemberek és vállalkozók megítélésében országonként (nemzetenként) jelentős eltéréseket mutattak az újabbkori Európában. Ez a tárgyalásmód – amelynek frisskeletű példájaként *Barry Supple*-nek a *The Cambridge Economic History of Europe V.* kötetében (1977) megjelent tanulmányát említhetjük² – a vállalkozó szellem kérdését már összekapcsolta egyes nemzetek újabbkori fejlődésének társadalmi és társadalompszichológiai sajátosságaival – ha úgy tetszik: „nemzeti jellemük” különbözőségével.

A kereskedelem és vállalkozás társadalmi rangja, megbecsülése valamely országban, presztízsének foka – vagy hiánya – jórészt attól függött, illetve azzal állt arányban, hogy a helyi társadalom tradicionális vezető osztálya: a nemesség bekapcsolódott-e az üzleti

*A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus megnyitó ülésén (Budapest, 1982. augusztus 16.) elhangzott előadás

¹ Lásd különösen: *M. Weber*, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905), In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I, Tübingen, 1920; *W. Sombart*, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, München–Leipzig, 1911, és *Der Bourgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, München, 1913. – Vö. elsősorban *R. H. Tawney*, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1926; *H. Séé*, *Dans quelle mesure Puritains et Juifs ont-ils contribué aux progrès du capitalisme moderne*, *Revue Historique*, 155, 1927, 57–68.

² *B. Supple*, *The Nature of Enterprise*, In: *The Cambridge Economic History of Europe, V, The Economic Organization of Early Modern Europe*, Edited by *E. E. Rich* and *C. H. Wilson*, Cambridge, 1977, különösen 402–407, 447–461.

életbe. Éppen ez teszi jogosulttá a témának olyan – harmadik, szűkebb – megközelítését, amely az egyes országok nemességének kereskedelmi és ipari vállalkozásokban való részvételét, a nemesség (a földbirtokos osztály) gazdasági magatartását tekinti kiindulópontnak. „Miért nem válaszolt a francia vidéki nemesség szegényebb része a XVII. és XVIII. században a kormány ismételt felhívására, hogy kövessék angol, holland és itáliai osztályostársaikát és váljanak *noblesse commerçante*-tá?” (kereskedő nemességgé) – így tette fel a kérdést *Albert Goodwin*, a XII. Nemzetközi Történetkongresszuson (Wien, 1965),³ immár közvetlenül a „nemzeti jellembé vágó” módon.

Engedjék meg, hogy a továbbiakban magam is hasonló kérdésfeltevésből induljak ki (hasonló módszert kövessék), amikor a magyar nemzeti jellemnek az üzleti érzékhez, a vállalkozó szellemhez való viszonyát kísérlem meg elemezni. Ezt az eljárást az indokolhatja, hogy a magyarság jellemképét sokan és sokáig a magyar nemesség bizonyos vonásainak a nemzet *egészére* való kivetítésével rajzolták meg; a magyar nemesség pedig a XVIII. századtól kezdve úgy vált ismeretessé szerte Európában, mint a *noblesse commerçante* ellenképe – mint olyan feudális mentalitás hordozója, amely méltatlannak tartja magához a kereskedelmi és ipari tevékenységet.

2.

A nemesi osztályok gazdasági magatartása, a kereskedelem, a vállalkozás iránti attitűdje szembeszökő különbségeket mutatott a kora-újkori Európában az atlanti parti országokban is. Spanyolország, amelynek nemessége (*hidalgos*) mélységes averziót érzett mindennemű polgári életforma iránt, jelentette az egyik végletet; Anglia, ahol a legkevesebb jogi és szemléleti akadály állott a vállalkozói tevékenység útjában, s a nemesség egy része szoros kapcsolatba került a városi középosztállyal – helyezkedett el a nemzetközi színpék másik szélén.⁴ A jómódú londoni textilexportőrök társasága, a *Merchant Adventurers* – tudósítanak XVII. századi angol közgazdasági írók, mint *Wheeler*, *Petty* vagy *Chamberlayne* – olyan tanoncokat fogadott fel, akik „többségükben nemesemberek fiai voltak”, és szabályos gyakorlattá vált a szigetországban, ellentétben a kontinenssel, hogy nemesemberek fiait, „sőt néha arisztokratáikéit is” kereskedelmi foglalkozásra képezték ki, „anélkül, hogy ezáltal nemességükön csorba esett volna.” A kereskedelmi tanonckodás „a *gentry* ifjabb fiainak szokásos nevelőiskolája volt”, s a kereskedelem tette lehetővé „sok jó családnak szerény kezdetekből való felemelkedését”, csakúgy, mint „a királyság sok hanyatló nemesi (*gentry*) házának újraerősödését”.⁵ A gazdagabb kereskedők részben maguk is földbirtokos családok fiai voltak, de különben is hasonló nevelést kaptak, hasonló körökben mozogtak, és „Angliában – eltérően Franciaországtól –

³A. *Goodwin*, *The Social Structure and Economic and Political Attitudes of the French Nobility in the Eighteenth Century*, In: XII. Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Wien, 1965, 361.

⁴Vö.: A. *Goodwin*, *General Problems and the Diversity of European Nobilities in the Modern Period*, In: XII. Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, 345–348; F. *Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Seconde édition, Paris, 1966, II, 59; *Supple*, i. m. 450–451; *Sombart*, i. m. 1913, 172–193, 266–281.

⁵Idézi E. *Lipson*, *The Economic History of England*, II, *The Age of Mercantilism*, Fourth Edition, London, 1947, 191–192.

általában elismerték, hogy társadalmilag nem különböztethetők meg azoktól.”⁶ A francia *Jacques Savary* „A tökéletes kereskedő” című könyvében (1675) példaképpen állította honfitársai elé: „Angliában a kereskedelmet olyan tiszteletreméltónak tekintik, hogy legmagasabb rangú nemesek is kereskednek gyapjával és állattal.”⁷ S éppen erre a „titokra” – a gyakorlatias gazdasági magatartásra – akarta megtanítani a francia nemesiséget egy másik francia, *Pierre Coste* a XVII. század végén az angol filozófus, *John Locke* pedagógiai munkájának lefordításával.⁸

Sokban hasonló társadalmi értékrend érvényesült Hollandiában. Itt – miként egy harmadik francia szerző hivatkozott rá, követendő példaként, az *ancien régime* végső időszakában – „a kereskedő tiszteletben és megbecsülésben részesül, mint egy olyan osztály tagja, amely a köztársaság legerősebb pillére. Nyitva áll előtte az út a tisztségekhez és a legmagasabb állami méltóságokhoz, és beházasodhatik előkelő (patriciusi, nemesi) családokba, amelyek . . . maguk sem tekintik rangjukon alulinak, hogy üzleti tevékenységet folytassanak, vagy hogy gyermekeiket ilyen pályára készítsék fel.” „Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában viszont – folytatta – . . . makacsul tartja magát egy barbár előítélet ezzel a hivatással [ti. a kereskedelemmel] szemben.”⁹

Ez az előítélet, mint tudjuk, Franciaországban jogilag is megfogalmazást nyert. A XVI. század folyamán több olyan ediktumot adtak ki – a legfontosabbat az 1560. évi (Orléans-ban tartott) *États Généraux* után –, amely kifejezetten megtiltotta az összes nemeseknek, hogy kereskedelemmel foglalkozzanak – az ún. *dérogance*, vagyis nemesi állapotuk és privilégiumaik (kiváltképpen adómentességük) elvesztésének terhe mellett.¹⁰ A nemesség kiváltsága és egyben kötelessége volt „nemeshez méltóan élni” (*vivre noblement*) – azaz járadékaiból élni (*vivre de ses rentes*)¹¹ –, amivel összeegyeztethetetlennek tartották a kétkezi munkát: földművelés és közönséges mesterségek folytatását, valamint kereskedelem gyakorlását; a *dérogance* hatálya alól csak az uralkodó adhatott, eseten-

⁶ *R. H. Tawney*, *The Rise of the Gentry, 1558-1640*, *The Economic History Review*, XI, 1941, 4. – Vö. Angliában „a földbirtokosi és pénzügyi érdekeltségek gyakran nem voltak megkülönböztethetők”; a *gentry* nem választották el merev korlátok a városi középosztálytól; ifjabb fiai városi és kereskedelmi pályákra léptek, míg gazdag kereskedők és más városi előkelőségek birtokot vásároltak és a *gentry* soraihoz csatlakoztak: *G. M. Trevelyan*, *English Social History*, Third Edition, New York–Toronto–London, 1946, 83–84, 163–165.

⁷ Idézi *H. Hauser*, *Les débuts du capitalisme français*, Paris, 1931, 277. – Az angol közgazdász, *Thomas Mun* viszont 1630 körül (ekkoriban készült *England's Treasure by Forraigne Trade* című könyvének kézírata) még keveselte a kereskedelem társadalmi megbecsülését hazájában és az angol *nobility*-nek e *noble vocation*-ban való részvételét, „más országokhoz” képest. A vonatkozó szöveg-részt közli *L. Stone*, *Social Change and Revolution in England, 1540–1640*, London, 1965, 128–129. – *Munnak* nyilván Hollandia példája lebegett a szeme előtt.

⁸ *John Locke* *Thoughts on Education* című munkájának első francia fordítása 1695-ben jelent meg, *P. Coste* tollából, *De l'éducation des enfants* címmel: *Tawney*, i. m. 1.

⁹ Idézi: *H. Heaton*, *Economic History of Europe*, Revised Edition, New York–Evanston, 1948, 223.

¹⁰ *G. Zeller*, *Une notion de caractère historico-social: la dérogeance*, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 21, 1956, 43–45.

¹¹ „Nobles et ecclésiastiques doivent vivre de leurs rentes et revenus, et non de leur peine et travail” – fogalmazta meg egy 1627-ben kiadott hivatali formulagyűjtemény. Idézi *Zeller*, i. m. 54. – A „*vivre noblement*” különböző felfogásaira: *G. Huppert*, *Les Bourgeois Gentilshommes*, Chicago–London, 1977, 73, 84–102.

ként, felmentést.¹² Igaz, a tilalmat nem mindig respektálták, és a királyok, már IX. Károlytól kezdve, nemegyszer adtak ki *egyéni* vagy *helyi* felmentvényeket – utóbbiakat főleg forgalmas kikötő- és vásárvárosokban, Marseille-ben, Bordeaux-ban vagy Lyonban lakó nemeseknek és nemesítetteknek (*anoblis*) –, de ezek csak tengeri (illetve nagy-) kereskedelemre szóltak, és hangsúlyozottan nem terjedtek ki a kiskereskedelemre, bolt (*boutique*) vagy kocsmá (*taverne*) tartására.¹³ Még az 1629-ben kiadott királyi rendelet (*Code Michau*) is, Richelieu kezdeményezésére, csak egyetlen *általános* kivételt engedélyezett: tengeri kereskedelmi vállalkozásokban társként bármely *gentilshomme* részt vehet anélkül, hogy nemességére érdemtelené válna; egyébiránt azonban továbbra is tilalmazta, hogy – „akár személyesen, akár mások révén” – kereskedést vagy pénzületet folytasson.¹⁴ S ha *Savary* már említett *Le parfait négociant*-ja (1675) mintegy apológiája volt a kereskedői, pontosabban: a nagykereskedői foglalkozásnak – *négociant*-on XIV. Lajos korában éppen nagykereskedőt értettek, az alantasabb *marchand*-nal vagy éppen *boutiquier*-val szemben¹⁵ –, akkor a közfelfogásban még mindig mélyen gyökerező szemléletnek adott hangot a *Traité de la noblesse* c. mű szerzője, de *La Roque*, aki néhány évvel később, 1678-ban a következőket írta: „A franciák nemcsak méltatlan cselekedetnek, de egyenesen bűnnek tartják, hogy egy nemes üzleti tevékenységre adja a fejét, mivel ezt alantasnak tekintik. Akik ilyen foglalkozást választanak, gyávává válnak, s a babér árnyékát a boltokéval (*celui des boutiques*) cserélik fel.”¹⁶ S bár elmélet és gyakorlat között az eltérés egyre érezhetőbbé vált, kétségtelen, hogy a nemesség zöme nem szakított – és tőke meg üzleti tapasztalatok híján nem is szakíthatott – ezzel az előítéllettel akkor sem, amikor *Richelieu*, *Colbert* és utódaik már buzdították őket a tengeri kereskedelemben való részvétellel – nemesi állapotuk sérelme nélkül.¹⁷

¹² *M. Bloch*, *La société féodale*, Paris, 1939, 72–73; *R. Mandrou*, *Introduction à la France moderne, 1540–1640. Essai de psychologie historique*, Paris, 1961, 143–158; (*P. Chaunu* et) *R. Gascon*, *Histoire économique et sociale de la France, 1450–1660*. Red. par *F. Braudel* et *E. Labrousse*, I, 1, *L'état et la ville*, Paris, 1977, 208–214, 365–368.

¹³ *Zeller*, i. m. 47–49; *Huppert*, i. m. 30, 190. – Már a XV. századból is fennmaradtak olyan királyi (illetve hercegi) *ordonnance*-ok, amelyek eltiltották a nemeseket a kereskedelemtől – bár akkor még nem használták erre a *dérogeance* kifejezést. A kiskereskedelem és a kocsmatartás tilalmát viszont már ezek a korai szövegek is külön hangsúlyozták. Egy 1435. évi rendelet adóra kötelezte azokat „a nemeseket, akik kicsinyben árusítanak és bort meg italokat mérnek ki, . . . mert nem nemesember dolga az, hogy kocsmáros (*tavernier*) legyen”. Bretagne hercege 1456-ban biztosította kiváltságaik megőrzését azoknak a nemeseknek, „akik nagyban és több cikkel kereskednek, anélkül, hogy kicsinyben és kézből árulnának.” Az utóbbiak, valamint azok, akik „kocsmát vagy vendéglőt” (*taverne ou hostellerie*) tartanak fenn, avagy állattal kereskednek, elvesztik előjogaikat, és csak akkor kaphatják vissza azokat, ha változtatnak életmódjukon. Champagne régi vásárvárosában, Troyes-ban, a szokásjog ugyanez idő tájt a nemesek választására bízta, „*noblement ou marchandement*” akarnak-e élni: *Zeller*, i. m. 41, 46, 49.

¹⁴ *A Code Michau* idevonatkozó, 452., illetve 198. cikkelyének szövegét és az 1669. évi királyi rendelet hasonló értelmű intézkedését közli: *Zeller*, i. m. 57–58; vö. *Gascon*, i. m. 365.

¹⁵ *Zeller*, i. m. 59–60, 63.

¹⁶ Idézi *Gascon*, i. m. 365. és *Zeller*, i. m. 62. – Egyébiránt *de La Roque* is megemlítette, hogy Londonban és más angol városokban sok szegényebb nemesnek van kocsmája – anélkül, hogy ez társadalmi hátrányt jelentene számukra: *Zeller*, i. m. 71.

¹⁷ *Sombart*, i. m. 1913, 178–181; *Goodwin*, i. m. (The Social Structure . . .) 361–363; *Supple*, i. m. 448, 456; *B. Behrens*, *Government and Society*, In: *The Cambridge Economic History of Europe*, V, 571.

Lényeges változás csak a XVIII. század folyamán következett be, amikor a francia nemesség felső rétegeiből egyre többen kapcsolódtak be a tengeri kereskedelembe és más nagy üzleti vállalkozásokba. A régebbi életformájában és gondolkodásmódjában megrekedt szegényebb vidéki nemességgel szemben és az abszolutista kormányzattal szemben – amely fennállásának utolsó szakaszában, a *rien innover* jegyében, a hagyományos korlátozás fenntartása felé hajlott¹⁸ – egy gazdaságilag mozgékony *noblesse d'affaire* lépett színre, alakult ki. Ez – mint *Fernand Braudel* rámutat – már sokban hasonult holland és angol osztályostársaihoz: a tőkés fejlődés útjában álló akadályoknak, köztük a *dérogance* maradványainak eltakarításában vált már érdekeltté a forradalom előestéjén.¹⁹ A század közepén *Coyer* abbé könyve (*La noblesse commerçante*, 1756) – amelyben „a *dérogance* furcsa és ósdi törvényének” megszüntetését szorgalmazta – még élénk vitát váltott ki.²⁰ Az 1789-i *États Généraux*-ra készült előterjesztések (*cahiers*) legtöbbször már „e barbár előítélet” eltörlését követelte.²¹

3.

Amikor a *dérogance* Franciaországban már a múltba tűnt, Magyarországon még virágjában volt. A magyar nemességet jogszabály vagy törvény nem tiltotta ugyan el a kereskedelemtől, iparüzéstől, de többségének szemléletét és gyakorlatát éppen ez a szellem hatotta át még a XVIII. század végén is. A „nemesség díszének megőrzése végett” vesztse el kiváltságait az a nemes, aki kereskedővé lesz – adott hangot ennek a szemléletnek *Koppi Károly*, a világtörténet tanára a pesti egyetemen 1790 körül, aki pedig rokonszenvvel kísérte a francia forradalom fejleményeit.²²

A magyar nemesség zömének maradiságát, elzárkózását a kereskedői és ipari életforma elől nemcsak elfogult német pamfletisták tűzték ekkortájt tollhegyre, mint a bécsi ágens *Leopold Hoffmann* 1790-ben,²³ hanem olyan magyar írók, költők, közgazdászok

¹⁸ *Zeller*, i. m. 68–69. – Sőt még *Montesquieu* is a *dérogance* hagyománya mellett, a nemesi kereskedelem és az angol példa ellen foglalt állást az *Esprit des lois*-ban (1748) igen tanulságos indoklással: „Il est contre l'esprit du commerce que la noblesse le fasse dans la monarchie . . . Il est contre l'esprit de la monarchie que la noblesse y fasse le commerce. L'usage qui a permis en Angleterre le commerce à la noblesse est une des choses qui ont le plus contribué à affaiblir le gouvernement monarchique”: idézi *Zeller*, i. m. 67; vö. *Goodwin*, i. m. 362.

¹⁹ *F. Braudel*, *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme. XVe–XVIIIe siècle*, 2, *Les Jeux de l'Échange*, Paris, 1979, 424–425. – Vö. *G. Richard*, *Noblesse d'affaires au XVIIIe siècle*, Paris, 1974; *G. Chaussinand–Nogaret*, *Aux origines de la Révolution: noblesse et bourgeoisie*, *Annales E.S.C.*, 1975, 2–3, 265–278. Az utóbbi szerző megállapítása szerint *de la Roque Traité*-je a közhiedelemtől eltérően – nem tartozott már a nemesség olvasmányai közé a forradalom előtti időszakban: i. m. 277. – Lásd még *Huppert*, i. m. 176–177.

²⁰ *H. Lévy-Brühl*, *La noblesse de France et le commerce à la fin de l'Ancien Régime*, *Revue d'Histoire moderne*, 1933, 220–227.

²¹ *Zeller*, i. m. 73.

²² *Eckhardt S.*, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, 1924, 35, 147, 158, 167; *Horváth A.*, *Koppi Károly*, Szeged, 1940, 34–36. Idézi *Benda K.*, *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, Budapest, 1957, Bevezetés, XXXIV.

²³ (*L. Hoffmann*), *Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*, s. 1. 1790; lásd *Eckhardt*, i. m. 35–38; *Eckhardt S.*, *A magyarság külföldi arcképe*, In: *Mi a magyar?* Szerk. *Szekfü Gy.*, Budapest, 1939, 105–106.

is, akik hazafias érzülettel és pozitív reformszándékkal mutattak rá a fennálló viszonyok némely kirívó visszasságaira. *Gróf Szapáry János* 1784-ben megjelent német nyelvű tanulmányában éppen azokkal szállt vitába, akik váltig hangoztatták, hogy „a kereskedés a magyar törvényekkel össze nem egyeztethető, és elődeik kereskedelem nélkül is boldogan éltek”. Mindkét állítást cáfolta: hajdanában magyar nemesek is kereskedtek (Lengyelországba és Sziléziába bort, Ausztriába és Stájerországba gabonát szállítottak), a görögök és zsidók csak utóbb léptek a helyükbe; a kereskedelem fejlesztésére pedig az érvényben lévő törvények keretében is mód van, anélkül, hogy a nemesség háttérbe szorulna.²⁴ A bontakozó magyar közgazdasági irodalom másik jeles művelője, az 1790–91. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelmi bizottság legfontosabb operátumainak szerzője, *Skerlecz Miklós báró* elfogadta ugyan azt a véleményt, hogy a magyar alkotmány „katonai szellemű és ez a kereskedelemmel nem fér össze”; de éppen ezért törvényhozási intézkedést is javasolt annak érdekében, hogy a „nagyobb kereskedelem” nemesi hivatássá váljék. Meg is fogalmazta a vonatkozó törvencikk szövegét – szemlátomást az ilyen célzatú francia irodalom, valószínűleg *Coyer* abbé könyvének ismeretében – a *Projectum legum motivatum* 145. §-ában, eképpen: „Bármiféle kiskereskedést üzni tisztességes foglalkozás; ércbányákat művelni, különösen pedig nagyban kiviteli kereskedést üzni és gyárakat létesíteni oly előkelő foglalkozás, hogy ez sem a nemesség, sem pedig a mágánok iránt való tiszteletből nem von le semmit sem.”²⁵ Fel kell hagyni végre azzal az előítélettel, hogy „a kalmárság, . . . a mesterségek . . . mind alacsony munkák a magyar íze szerint” – sürgette a (későbbi jakobinus) költő *Verseghy Ferenc* is az országgyűléshez intézett verses röpiratában (1790). A nemeseket, főképpen akiknek „annyi birtokaik nincsenek, hogy mint nemesek élhethének”, kereskedelmi vagy ipari foglalkozásra kell ösztönözni, akár „különösebb szabadságok” biztosításával.²⁶ „Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei – és nem méltóbb-e hozzájuk [szegényebb nemesekhez] jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mint ha azok maradnak, amik: nemzeti betyárok” – bírált és agitált szenvedélyesen az ifjú író, *Kármán József* 1794-ben.²⁷ Erre figyelmeztet a nyugati országok tapasztalata is – hangsúlyozták Szapáry, Verseghy és más szerzők, köztük az első magyar bibliográfus, *Sándor István*, aki „A nemességről s kereskedésről” elmélkedve (1796) Anglia gazdasági előmenetelét éppen annak tulajdonította, hogy „minden országok közül, hol a nemesség, s következőképpen az ősi rátartás, *Ahnenstolz*, uralkodik, Angolország az első vala, mely az előítéletnek láncait letette. Az angol nemesség az első vala, mely nem tartotta szegénynek a kereskedést”.²⁸ Az angol példa követésére, a mesterségek és kereskedés tanulására hívott fel 1808. évi dolgozatában a polihisztor orvos, *Sándorfi József* is, mert amíg a magyar nemesség a „kereskedésen jobban nem fog kapni, addig mind kevés értékű, mind kevés tehetségű . . . s mind kevés tapasztalású marad, s az idegenek tovább is

²⁴ *Gr. J. Szapáry*, Der unthätige Reichtum Ungarns wie zu gebrauchen, Nürnberg, 1784, 12. Magyar ford. *Székely J.*, Magyarország meddő gazdagságának hogy lehetne hasznát venni, Budapest, 1878, 12–13.

²⁵ *Berényi P.*, Skerlecz Miklós báró művei, Budapest, 1914, 309, 476.

²⁶ *Verseghy F.* anonim verses röpirata 1780 tavaszán: A Magyar Hazának anyai szózatja az ország napjára készülők magyarokhoz. Idézi: *Benda*, i. m. 175; vö. Bevezetés, XXXIII.

²⁷ *Kármán J.*, A nemzet csinosodása (1794), Budapest, 1981, 14.

²⁸ *Sándor I.*, A nemességről s kereskedésről, Sokféle, IV, Győr, 1796, 12–13.

belőlünk fognak gazdagodni.”²⁹ Angliára hivatkozott 1814-ben a *Nemzeti Gazda* című folyóirat álnevű cikkírója is: „Hol van nagyobb magános ember [= magánember], nagyobb nemes, nagyobb gróf, nagyobb privat-herceg, mint egy aféle anglus kereskedő? —, pedig kereskedő.” „... a magyar nem olyan szemmel tekinti a kereskedést, amilyennel kellene... Mi undorodunk attól, ami a nemzeti mesterségünkkel, a mezei gazdasággal együtt jár.”³⁰

Az ilyen és hasonló szemrehányásoknak és javallatoknak kevés volt még a foganatja. A magyar polgári reform nagy ébresztője, *gróf Széchenyi István* keserűen kérdezte másfél évtizeddel később, 1830-ban is főrangú birtokostársaitól: „Munkásságunk... kereskedés végett ugyan érdemel-e említést? Tettünk-e sokat productumaink szaporítása vagy azok javítása s divatba hozása végett? Iparkodtunk-e felettébb más nemzetekkel összeköttetést keresni? Nem száradna-e sokra minden productuma, ha azt házánál nem keresné a zsidó?” Nem csoda hát, hogy „kereskedésünk — vagy oly adásvevés, mely kereskedési nevet érdemelne, általában nincs, vagy ami van is, csak gyengéded lábön áll.”³¹ Tovább élt a kereskedelem iránti ellenszenv is a nemesség körében (nagy részében). „Sok [földesúr]... mind ezen kereskedési munkásságot s unalmat megvetéssel nézi, magát nemesbre szültnek véli” — Széchenyi szavai ezek 1830-ból.³² Hasonló jellemképet rajzolt a magyar reformmozgalom egy másik indítója, *Wesselényi Miklós báró* a következő esztendőben: „a mágnások s nemesek... a polgárokat s azoknak foglalatosságit sokan pöffedt kevélységgel méltóságok s tekintetök alattinak tartják... A kereskedést... alacsony dolognak tartja némely s megveti a kereskedőt... sokak előtt nálunk a kereskedő... barátságunkra nem méltó, társalkodásunkhoz nem érdemes. Ily... előítéletnek szomorú következése az, hogy hazánkban ami kevés kereskedés vagyon is, idegenek bírják.”³³

A kereskedelem úri megvetése, a magyar *nemes dérogeance*-szelleme pedig hovatovább magyar *nemzeti* jellemvonássá minősült, a magyarság sajátos lelki alkatából folyó adottság hírébe került.

Amikor az 1830-as évek második felében *Horváth Mihály* két kötetben megírta az első magyar ipar- és kereskedelemtörténetet, úgy ítélte meg, hogy „a kereskedés nálunk

²⁹ *Sándorfi J.*, A magyar nemességnek szóló jóvallásom, Sokféle, IX, Bécs, 1808, 121. — *Sándorfi József* nagyváradi orvos barátságban volt *Sándor István*nal, a „Sokféle” című periodika szerkesztőjével. Lehetséges, hogy utóbbi írta ezt a cikket is.

³⁰ *Filosilvester*, Kitől lehet a hazában jutalmasabban vásárolni bécsi portékát, — a magyar kereskedőtől-é, vagy a némettől, — vagy az örménytől, — vagy a zsidótól? — és miért egyiktől inkább, mint a másiktól? *Nemzeti Gazda*, XII, 1814, márc. 22, 183–186.

³¹ *Gr. Széchenyi I.*, Hitel, Pest, 1830, 139–140, 110.

³² Ugyanott, 140; vö. 177. — „Éltrevaló ismeretek oly ritkán vannak elszórva a képzelet határtalan mezőin [a magyarnál], mint hajók a tágas óceán habjain; szorgalom, gazdasági, művészeti [ipari] és kereskedői értelmesség alig van; úgyannyira, hogy ha [mező]gazdasági ismértinken tán nem is, művészeti és kereskedési szellemünkön minden bizonnyal kifog még a török is.” „A kisebb nemesség nőten nő... Művészetet, kereskedést úzni éretlen büszkesége nem engedi, s méltósága ellen tartja becsületesen, ügyesség s tudománnyal fáradozni vagyon után.” „... a szó valódi szoros értelmében derék művészeti, mesterségi s kereskedői rend nincs is hazánkban még, s mindaddig nem is leend, míg a törvény személyit és vagyonit legerősb védelme alá nem veendi, s azt a közönség nagyobbra, mint eddig nem becsülendi”: *Gr. Széchenyi I.*, Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására, Pest, 1831, 68, 72.

³³ *B. Wesselényi M.*, Balítéletekről (írta 1831-ben), Bukarest, 1833, 75–76.

nem játszott olyan . . . szerepet, miszerint annak az országos történetekbe . . . jelentékenyebb befolyása volt volna”; „kereskedésünk csekélységét” pedig politikai viszonyosságok és természeti akadályok mellett „oly belső okok” számlájára írta, „mik . . . *magában a nemzetben* . . . alapultak”: „*maga a nemzet gondolkodásmódja s lelkülete* . . . is sok baleredménynek valának forrásai.”³⁴

S amikor néhány évvel később *Rónay Jácint* megírta az első magyar karakterológiai munkát – *Jellemisme* címmel látott napvilágot ez 1847-ben – az üzleti szellem hiányát, a kereskedelem lebecsülését immár a magyar nemzeti karakter szerves alkatelemeként könyvelte el. Szemléletes párhuzamot ehhez nem az újabbkori francia történelemből merített, hanem az ókori rómaiak históriájából. „A római patriciusokat a *Claudia lex* tiltá el a kereskedéstől, a kézművek gyakorlatától; nálunk ily világos törvény tudomra nincs, de a *Claudia lex* élt gyakorlatban, pedig a gyakorlat itt, a *praescriptio*-k [előírások] honában törvény.” A magyar számára mindig fontosabb volt az, „hogy *úrrá* legyen. E kis szócska mindenütt kellemesen hangzik a világon, de különösen a magyarnál”. A „büszke magyar” szellemétől idegen maradt a komercium.³⁵

De „ugyan mi az a nemzeti szellem, az a sajátság? az már *készen jön a világra* . . .? Avagy csak lassan ered, halkkal nő, nevekedik s fejlődik ki?” – kérdezhetjük Széchenyi szavaival.³⁶

S ugyan igaz-e az, hogy a magyar nemest úri gögje-büszkesége *mindenkor* távol tartotta a kereskedéstől?

Magyarország korábbi múltja, kivált XVI–XVII. századi gazdaságtörténete ennek ellenkezőjéről tanúskodik.

4.

„A magyar urak – olvashatjuk egy 1550-ből származó katonai kormányhatósági jelentésben – kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, s marhával, szövettel, élelemmel, rézzel és mindenféle más árucikkkel kereskednek . . . Bizony, ez a szokás egész Magyarországon.”³⁷ „A legtöbb mágnás és nemes – mutatott rá a pénzügyi kormányhatóság (a pozsonyi kamara) 1563-ban – kereskedelmet folytat

³⁴ *Horváth M.*, Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt (1840), In: *Horváth M.* kisebb történelmi munkái, III, Pest, 1868, 28; vö. 154.

³⁵ *Rónay J.*, *Jellemisme*, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból, Győr, 1847, 108, 74–75.

³⁶ *Széchenyi*, i. m. 1830, 31.

³⁷ „Die hungarischen Herrn die treiben Kaufmannschaft, nehmen auch Kaufleut zu Handgesellen, mit Vieh, Tuch, Blei, Kupferwerk und aller anderer Handtierung, schreiben Mautbrief, dass man frei passieren soll lassen . . . So doch der Brauch im ganzen Land Hungern ist”: a bányavidéki főkapitány 1550 májusi jelentéséből idézi *Takáts S.*, *Szegény magyarok*, Budapest, 1927, 143. – Általánosságban utalunk itt *Takáts Sándornak* – a századfordulótól az 1920-as évek végéig sorozatosan megjelent – cikkeire és tanulmányköteteire; jórészt ezeknek köszönhetjük a XVI–XVII. századi magyar „tőzsérkedés” (marhakereskedelem) feltárását. Egyúttal megjegyezzük, hogy e téren az első lépéseket *Acsády Ignác* tette, aki – számos adata alapján – már korábban megállapította, hogy a szóban levő időszakban a magyar „marhaexport eszközlésében előkelő főurak . . . szintén tevékenyen részt vettek”; amellett „sok nemes ember is foglalkozott” marhakereskedéssel; „ugyancsak a nemesség javában részt vett a borkereskedésben is”: *Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században*, Budapest, 1889, 62–63, 69–70; vö. alantabb a 91. jegyzettel.

marhával, bőrrrel, posztóval, lóval, szilvával és egyebekkel, s mindnyájan vámmentességet szeretnének kapni . . .”³⁸ Egy magyar főnemes, *Héderváry György*, a negyvenes évek elején így tárta fel szándékait: „Az a szívem vágya . . ., hogy hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani. Árpát, lisztet és más élelmiszereket viszek majd magammal”, hogy jó nyereséggel adjak túl rajta.³⁹ A hatvanas évek vége felé pedig egy másik úr, *ecsedí Báthori György*, jelentette ki javainak török részről elszenvedett pusztulására hivatkozva, hogy most már „nem marad más hátra számára, mint állandó munkával gondoskodni szükségleteiről”; ezért a királytól vámmentes borkivitelre kért engedélyt Lengyelországba, „mert ott közelednek a vásárok, s oda akarja a bort küldeni.”⁴⁰ Nemes uraimék – írta nem sokkal később egy jeles magyar prédikátor író, *Bornemisza Péter* – „bort, búzát, húst és egyéb élelmet nagy bőven azért takarnak, hogy az drágaságra tartsák, hogy négyszeres áron adhassák.”⁴¹ Ilyen és hasonló adatokat, nyilatkozatokat garmadával idézhetnénk a XVI. századi magyar nemesekről, főurakról. Nemhogy lenézték vagy magukhoz méltatlannak tekintették volna a kereskedést, hanem teljes természetességgel, mindennapi élettevékenységüként gyakorolták.

A fő anyagi ösztönző, amely a magyar földesurakat – csakúgy mint a kelet-elbai német *Gutsherreket* és *Rittereket*,⁴² vagy a lengyel *pánokat* és *szlachcicokat*,⁴³ meg az

³⁸ „... magnates plerique et nobiles negotiationes instituunt bobus, cutibus, panno, equis, prunis etc. voluntque exempti esse vectigalibus, unde exortas ante scimus et exoriri nunc quoque videmus magnas contentiones cum officialibus fisci . . .” A kamara előterjesztése a továbbiakban ismét szóvá tette: „Jam magnates et nobiles lucri cupiditate adeo in quaestum sunt effusi, ut tenuioribus negotiandi materiam praeripiant”: Magyar Országgyűlési Emlékek, szerk. *Fraknoi V.*, IV, Budapest, 1876, 515–516.

³⁹ „Est mihi animus . . ., ut meam unam navem, quae mille metretas ordeí et tritici ferre potest. Ordeum, farinam et alia victualia mecum ducam”: A Héderváry-család oklevéltára, II, Budapest, 1922, 122.

⁴⁰ „... cum ex tanta depredatione bonorum eius, quam passus est, nihil aliud supersit illi, quam continuis laboribus necessitatibus eius prospicere, Maiestati V. S. . . humillime supplicat, quatenus dignetur clementer suis litteris annuere, quod salvum sit illi vina in Poloniam educere, cum brevi ibidem nundinae sint celebrandae, ad quas dicta vina mittere vellet . . .”: a szepesi kamara 1569 áprilisi felterjesztéséből idézi *Komoróczy Gy.*, Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből, Kassa, 1944, 297. – „Általában ebben az időben, a hatvanas években, elszaporodott azoknak a kérényeknek száma, melyek a . . . pusztításokra való hivatkozással okolták meg a kivitel szükségességét. Hogy a valóságos ok más volt, arra . . . eléggé rávilágít, hogy az engedélyes birtokosok legnagyobb részt nem estek bele a török kalandozások területi vonalába”: ugyanott, 59. – Báthori György a következő években is szállított bort Lengyelországba, s egész kereskedelmi hálózatot épített ki: ugyanott, 125, 321.

⁴¹ *Bornemisza Péter* válogatott írásai, 1553–1584. Összeállította *Nemeskürty I.*, Budapest, 1955, 229. A szöveg 1574-ből való; vö. még 164–165 (1584).

⁴² A keleti német földesurak gazdaság felé fordulásával és a *Gutsherrschaft* kialakulásával Brandenburg–Poroszországban, Pomerániában, Mecklenburgban, egyre gazdagodó irodalom foglalkozik – azóta, hogy *G. F. Knapp* 1887-ben a jelenségre felfigyelt, a *Grundherrschaft* és *Gutsherrschaft* fogalmát kidolgozta, s történelmi választóvonalukat az Elba folyó mentén húzta meg: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens*, Zweite Auflage, München–Leipzig, 1927, 1–66. – A régebbi szakirodalom kritikai áttekintését adta és az agrárarak emelkedésének hatására is utalt: *F. L. Carsten*, *The Origins of the Junkers*, *The English Historical Review*, 62/243, 1947, 145–178.

⁴³ A témakörre vonatkozó hasonlóan kiterjedt lengyel szakirodalomból itt csak *J. Rutkowski* alapozó tanulmányára utalunk: *La genèse du régime de la corvée dans l'Europe Centrale depuis la fin*

angol *gentry*⁴⁴ – a terménykereskedelem és piacra termelés felé vonzotta – sőt még a *dérogance*-tól kötött francia nemesség egyes csoportjait is kísértésbe vitte⁴⁵ –, a XVI. század általános európai jelensége volt: az a gazdasági konjunktúra, amelyet *Georg Wiebe* óta árforradalomnak nevez a történettudomány.⁴⁶ Magyarország – bár éppen ebben az időben súlyos csapások zúdultak rá: az oszmán–török hódítás következtében 1541-től három részre szakadt (a Habsburgok osztrák ágát uraló királyi Magyarországra, a töröktől félfüggetlen erdélyi fejedelemségre és a hódoltságra), s az úgyszólván állandósuló török háborúk folytán nagy emberi és anyagi veszteségeket szenvedett – oly sok szállal kapcsolódott már az össz-európai kereskedelemhez, a születőben levő modern világgazdasághoz, hogy nem vonhatta ki magát annak hatása alól.⁴⁷ A nyugat-európai árforradalom, az új árviszonyok elértek, „begyűrűztek” Magyarországra is, már a XV–XVI. század fordulójától kezdve, a század közepétől fogva pedig teljes lendülettel. És ami különösen figyelemre méltó – ezt csak az utóbbi évtizedek kutatásai tárták fel –: az árforradalom elsősorban *agrár-árforradalom* volt.⁴⁸ a mezőgazdasági termények (és

du Moyen Age, In: La Pologne au VIe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie, 1930; az újabbak közül pedig: *M. Małowist*, Le commerce de la Baltique et le problème des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècles, In: La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie, 1955. és *W. Rusiński*, Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis 18. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern, In: Première Conference Internationale d'Histoire Économique, Paris–La Haye, 1960, 415–423. – Rámutattak a gabonaárak „általános emelkedésére” az európai piacon és a nyugati exportlehetőségek bővülésére a XV. század végétől kezdve.

⁴⁴ Az angol szakirodalomból *R. H. Tawney* munkáit emeljük ki: *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, (London, 1912), Torchbook Edition, New York–Evanston–London, 1967, különösen 177 s. köv. és *The Rise of the Gentry*, i. m. főként 11–16; továbbá *Carsten*, i. m. 168–170. – Vö. alantabb a 48. jegyzettel.

⁴⁵ Az „élet drágulása” (*la vie chère*) a XVI. század derekán Franciaországban is arra készítette a rögzített paraszt szolgálatásokból (járdékokból) élő földesurak egy részét, kivált a szegényebb vidéki nemeseket (*hoberaux*), hogy más jövedelmi források után nézzenek: kereskedelemmel, valamint önkezelésű gazdálkodással, földbérlettel, egyházi tizedek bérletével próbálkozzanak, s mindehhez felmentést kérjenek a *dérogance* hatálya alól. Az 1560-ban előterjesztett *cahier*-t azonban IX. Károly visszautasította; az orléans-i ediktum pedig, mint említettük, fenntartotta a tilalmat, s ezt további *ordonnance*-ok is megismételték: *Zeller*, i. m. 43–45, 50; lásd fentebb a 10. és alantabb a 65. jegyzethez tartozó szöveget. – Vö. *H. Hauser* (red.), *La vie chère au XVIe siècle: la réponse de Jean Bodin à M. de Malestroict* (1568), Paris, 1932.

⁴⁶ *G. Wiebe*, *Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, 1895. – A régebbi szakirodalmat átfogóan összegezte és kiegészítette *P. Simiand*, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, Paris, 1932. – Az amerikai nemesfém beáramlására alapvető kutatásokat folytatott és a *vie chère* magyarázataként *Jean Bodin* által először képviselt „mennysiségi pénzelmélet” modern kifejtését adta *E. J. Hamilton*, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650*, Cambridge (Mass), 1934, és összefoglalóan: *The History of Prices before 1750*, In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960, Rapports I, 144–164.

⁴⁷ *Zs. P. Pach*, *The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries)*, In: *Études Historiques Hongroises* 1970, Budapest, 1970, 217–264; *I. Wallerstein*, *The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974, főként 67–129.

⁴⁸ Az a heves vita, amely a „*Tawney-tézis*” körül – az angol *gentry* felemelkedése, piacra orientált mezőgazdasága a *Civil War*-t megelőző évszázadban (lásd fentebb a 6. és 44. jegyzetet és a megfelelő szövegrészt) – vagy két évtizedig folyt az újabb angol (és amerikai) szakirodalomban, még

nyersanyagok) árai jóval nagyobb arányban emelkedtek, mint az iparcikkek árai (és a munkabérek) – Magyarországon éppúgy, mint ahogy az Angliában és a kontinentális Nyugat-Európában történt.⁴⁹ Míg a XVI. század elején egy szarvasmarha árán nagyjában egy vég közepes minőségű morva posztót lehetett vásárolni a magyar piacon, a század végén már három vég posztót.⁵⁰ Ha tehát a magyar földesurak korábban, a XV. század utolsó évtizedeiig kevés indíttatást éreztek agrárterményekkel való kereskedésre – ezt inkább parasztjaiknak és városi polgároknak engedték át, akiktől pénzáradékot és belső váموkat szedtek⁵¹ –, akkor most az agrárárok konjunkturális változására (amit a török háborúk jelentős katonai élelmiszer- és takarmányszükséglete is alátámasztott) gazdasági magatartásuk változásával reagáltak. Maguk fordultak a piac felé,⁵² és ettől semmiféle

nem vagy alig vett tudomást az árforradalom „agrár” jellegéről. Maga Tawney is az áremelkedésnek és inflációnak főként azt a hatását emelte ki, hogy a földtulajdonosok kiadásai megnöttek, miközben hagyományos pénzáradékaikból való bevételeik elértéktelenedtek. Ebből a nyomasztó helyzetből („*agrarian society was under strain*”) a *gentry* jelentős része olyan utakon-módokon emelkedett ki, amilyenekkel – mint láttuk (45. jegyzet) – ugyanez időben francia nemesek is megpróbálkoztak: birtokaik járadékrendszerének átalakításával, önkezelésű gazdálkodással (*demesne farming*), piaci célú állattenyésztéssel vagy gabonatermeléssel, kereskedelmi vállalkozással: i. m. 7–14. – Tawney leg-élesebb kritikusa, *H. R. Trevor-Roper* viszont – aki a *rise of the gentry*-tétel helyére a *decline of the mere* (csak mezőgazdasággal foglalkozó, vidéki) *gentry* tézisért kívánta állítani – már egyenesen abból a téves nézetből indult ki, hogy „a XVI. században agrárválság volt”: *The Gentry, 1540–1640*, *The Economic History Review*, Supplement I, 1953, 1–55. – Az az újabb keletű felismerés, hogy az árforradalom elsősorban a mezőgazdasági termények árát hajtotta fel, természetesen a Tawney-tézist „erősíti” kritikusaival szemben, – akik különben egyetértettek vele abban a (jelen fejtegetéseink szempontjából sarkalatos) kérdésben, hogy a *gentry* – és a *nobility* – soraiból sokan fordultak a kereskedelem felé a forradalomba torkolló évszázadban. A vita rövid áttekintésére lásd *L. Stone*, *The Causes of the English Revolution, 1529–1642*, London, 1972, 26–43.

⁴⁹ Az árforradalom és az azt követő árhanatlási periódus nyugat- és közép-európai vonatkozásainak újabb tárgyalásai: *F. B. Braudel–F. Spooner*, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, In: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Edited by *E. E. Rich* and *C. H. Wilson*, Cambridge, 1967, 378 és köv., különösen 421, 464, 467, 481; *B. H. Slicher van Bath*, *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850*, London, 1963, 197–198, 206–212; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, Edited with an Introduction by *P. H. Ramsey*, London, 1971; *W. Abel*, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Zweite Auflage, Hamburg–Berlin, 1966, 13, 113–120, 145, 152, 175. – Az árforradalom Közép-Kelet-Európa országaiban: *S. Hoszowski*, *The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries*, *Acta Poloniae Historica*, 2, 1959, 7–12. és *Central Europe and the Sixteenth- and Seventeenth-century Price Revolution*, In: *Economy and Society in Early Modern Europe*, Edited by *P. Burke*, New York–London, 1972, 85–103; *Št. Kazimir*, *Načrt vývoja cien obilnín na Slovensku v 16. a 17. stor.*, In: *Agrikultura*, Zborník Pol'nohospodárskeho Múzea v Nitre, 9, Bratislava, 1970, és: *Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez*, *Történelmi Szemle*, 19, 1976, 1–2, 167–210; *V. Zimányi*, *Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe–XVIIIe siècles)*, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19, 1973, 305–333.

⁵⁰ *Zimányi V.* számítása és szíves közlése.

⁵¹ *Zs. P. Pach*, *The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century*, *The Economic History Review*, 2nd Ser., XIX/1, 1966, 1–14.

⁵² Olyan adatok, amelyek a magyar földesúri osztály képviselőinek a mezőgazdasági termények kereskedelmébe való bekapcsolódására utalnak, a XV. század végétől kezdve válnak gyakoribbá: lásd alantabb a 71. jegyzetet. – *Sárkány Ambrus* országbírónak a köznemesi párt 1525-ben már ezt vetette a szemére: „Bor- és marhakereskedést üztél, a szegény népet zaklattad, míg mi a véghelyeket oltalmaztuk”: *Fraknói V.*, *Magyarország a mohácsi vész előtt a pápai követek jelentései alapján*,

antimerkantil (kereskedelem-ellenes) nemzeti jellemvonás vagy osztálygóg nem tartotta vissza őket.⁵³ A legmagasabb rangúakat sem. A „történelmi nevek” viselői, vezető politikai-katonai tisztségek birtokosai, a török elleni harcokban jeleskedő várkapitányok szinte mind buzgón tevékenykedtek a marhakereskedelemben és a gabonaértékesítésben is.⁵⁴ *Nádasdy Tamás*, aki az 1550-es években a nádori méltóságot töltötte be, rendszeresen vásárolt szarvasmarhát osztrák, bécsi exportra, s egyike volt a királyi Magyarország legserényebb árutermelő gazdáinak: dunántúli (sárvár–léka–kapuvári) uradalmában tucatnyi „majorságot” – saját kezelésű gazdaságot – létesített, ezeket jobbágyrobot mellett fizetett munkával (bérmunkával) műveltette, hogy minél több eladható gabonája, (terménye) legyen. A nagy koncepciójú szerzetes-politikus, *Fráter György*, amikor Erdély biztonságának, a szétszakított ország egyesítésének esélyeit latolgatta, ezenközben tekintélyes marhaszállítmányokat irányított Nyugat felé, aminthogy *Thököly Sebestyén* is „tözsérkedéssel” – marhakereskedelemmel – alapozta meg családjának felemelkedését ez idő tájt. Egervár hős védője (1552), *Dobó István* a század közepén más nemes urakkal – *Zay Ferenc*cel, *Bornemisza Sebestyén*nel – egy kompániában üzte-folytatta a tözsérkedést, a hetvenes években pedig a fontos bányaváros, Selmechánya piacát látta el gabonával. A Szigetvár védelmében (1566) életét áldozó *Zrinyi Miklós* családja a század utolsó évtizedeiben vette kezébe a Velence felé irányuló marhahajtást; az ausztriai gabonakivitel (és -behozatal!) legismertebb közvetítője, a hadsereg legnagyobb terményszállítója pedig az *Pálffy Miklós* volt ekkoriban, aki különösen Győr visszafoglalásával (1598) szerzett nevezetes katonai érdemeket. *Illésházy István*, akire nemsokára a Bocskay-szabadságharcban (1604–1606) várt nevezetes szerep, északnyugaton, szentgyörgy-bazini uradalmából folytatott kiterjedt gabona- és marhakereskedést, s nemcsak szorgos majorgazda és bortermelő, hanem élelmes borkereskedő hírében is állt.⁵⁵ S folytathatnánk a névsort a

Budapest, 1884, 147. – Ebben az összefüggésben érdekes megvilágításba kerül a magyar úrbéri jog XIX. század eleji tudorának, *C. Pfahler*nak az a fejtegetése, amely szerint a jobbágyok robotterhei „initium sumebant, quo tempore [ti. szerinte 1514 körül] agricultura magis efflorescente *operamque ideo cultoris magis remunerante* luci cupido dominos incessit, ut quemadmodum in Germania domini terrarum fecerunt, magna latifundia sibi reservarent, opere colonorum suorum excolenda”: *Jus Georgicum regni Hungariae et partium eidem adnexarum*, Keszthely, 1820, C.

⁵³ Vallási eszme vagy hitbéli meggyőződés serkentő vagy korlátozó hatását sem tudjuk kimutatni a magyar földesurak élnkülő kereskedelmi tevékenységében. Az egyházi gabona- és bortized előbérleti jogát – ami piacra vethető terményjövödelmük fokozásának fontos eszköze volt (vö. az egykorú franciaországi törekvésekkel: fentebb 45. jegyzet) – saját birtokaikon országgyűlési törvény (1548: 61. tc.) biztosította számukra (utóbb a végvárok vidékén a magyar kamara elsőbbségét ismerve el: 1563: 68. tc. stb.); a protestáns prédikátorok pedig gyakran ostromozták a földesurak piaci mohóságát: ilyen kitételt Bornemisza Pétertől a szövegben is idéztünk. – Már *Th. Mayer* ellenérvként hozta fel M. Weber tételével szemben (lásd fentebb az 1. jegyzetet és a hozzátartozó szöveget), hogy Magyarországon a kálvinista nemesség gazdasági törekvései semmilyen sem különböztek a katolikusokéitól: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, Leipzig, 1928, 27.

⁵⁴ A XVI. századi magyar földesurak kereskedelmi és árutermelő tevékenységét részletesebben tárgyaltam könyvemben: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*, Budapest, 1963, 139 s köv. (német nyelvű változata: *Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Budapest, 1964, 12 et seq.) Mindazokat az adatokat, amelyek nincsenek jegyzetelve, innen vettem át: 168 s köv. (97 et seq.).

⁵⁵ „Zay Ferenc életpályája igen érdekes. Katona, diplomata, üzér, gazda s író egy személyben”: *Thallóczy L.*, Csömöri báró Zay Ferenc 1505–1570, Budapest, 1885, 3. – Eger védőjének a fia, „Dobó Ferenc korának legjobb gazdája és legelső kereskedője volt”: *Takáts S.*, Régi magyar kapitá-

kereskedő-majorkodó *Thurzókkal* és *Serédiakkal*, *Balassákkal* és *Révayakkal* stb. Tekintélyes volt a magyar főurak részvétele a borkivitelben is. A fő exportpiacra: Lengyelországba szállítók között a XVI. század második felében, többek között, a *Homonnayak* és a *Mágócsyak*, *Forgács Simon* és *Rákóczi Zsigmond* névvel találkozunk.⁵⁶ A főurakhoz hasonlóan pedig közép- és kisnemesek sem vetették meg a jól jövedelmező üzleteket: „hatalmasabbakról és kisebbekről” „urakról és nemesekről” egyaránt olvashatunk a kereskedelemről szóló nagyszámú törvénycikkekben.⁵⁷

Aligha túlzunk tehát, amikor a piac felé forduló, vállalkozó szellemű, bérmunkát is alkalmazó XVI. századi magyar földesurakat – akiknek az arculatán már bizonyos polgárosuló vonásokat fedezünk fel – e tekintetben a korabeli angol „*commercial nobility*”-vel, feltörekvő, „*rising gentry*”-vel állítjuk párhuzamba. Hiszen az idézett magyarországi forrásszövegek mennyire hasonlóan csengenek az egykorú (1577) angol közléshez: „Nagy tekintélyű földesurak . . . maguk lesznek marhakereskedők, mészárosok, bőrösök, juh-tenyésztők, erdőkitermelők *et denique quid non?*”⁵⁸

A vállalkozó-gazdálkodó XVI. századi magyar nemes másik arculata viszont – továbbra is a feudális földesuré. Mert ahogy az „urakat és nemeseket” megrögzöttség vagy előítélet vissza nem riasztotta a kereskedéstől, a piacra termeléstől – éppúgy abban sem érezték feszélyezve magukat, hogy új tevékenységi körükben is éljenek régi feudális hatalmukkal. Emelték jobbágyaik robotterhét és növekvő mértékben szedtek tőlük ismét terményjáradékokat, hogy gyarapítsák gabona- és borbevételüket.⁵⁹ A beszolgáltatott és vásárolt, „foglalt” bormennyiség jelentős részét a saját birtokuk kényszerpiacán értékesítették. Míg a francia nemesek, mint láttuk, kifejezetten el voltak tiltva attól, hogy kocsmát tartsanak, a magyar földesuraknak éppen a XVI. század folyamán vált az

nyok és generálisok, Második, bővített kiadás, Budapest, é.n., 384. – Pálffy Miklós nemcsak önkezelésű majorokból és úrbéri szolgáltatásokból származó, hanem egyházi tizedek bérletével szerzett és falusiaktól, mezővárosiaktól összevásárolt gabonával is kereskedett; a terményt nem „háznál”, birtokán adta el, hanem – uradalmi tisztviselői és faktorai révén – maga vitte piacra (részben Bécsbe, ahol Grafenauer, majd Pichler élelmézési biztossal állt kapcsolatban); sőt a kereslet alakulása szerint osztrák nagybirtokosok Magyarországra irányuló – például a komáromi várórség ellátását szolgáló – gabonabehozatalát is közvetítette, és „ezzel már tisztán kereskedelmi térre is elkalandozott”. Más északnyugat-magyarországi (Pozsony és Nyitra megyei) földesurak is hasonló módon vettek részt a gabonakereskedelemben: Tardy Gáspártól például Pech Jeromos élelmézési biztos 1570-ben Bécsben vásárolt nagyobb mennyiséget az éhező dunántúli várak számára. Minderről *Belitzky J.*, *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*, Budapest, 1932, 23–27. – További gazdag anyagot ad *Wenzel G.*, *A Fuggekek jelentősége Magyarország történetében*, Budapest, 1882, 54–62; *Jedlicska P.*, *Kiskárpáti emlékek Vöröskőtől Szomolányig*, Budapest, 1882, 25. és főleg: Adatok erdődi Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza- és korához, Eger, 1897, 6, 107, 128, 145, 155, 164, 184, 208–209, 221, 232, 234–235, 248, 615, 644–645, 654, 669, 672–673. – Lásd még *Károlyi Á.*, *Illésházy István hűtlenségi pore*, Budapest, 1883, 20–22.

⁵⁶ *Acsády*, i. m. 70–72; *Komoróczy*, i. m. 51, 60–61, 72–73, 96–97, 302.

⁵⁷ Már 1498: 35. tc., 1500: 41–42. tc., és később 1543: 26. tc., 1548: 55. tc., 1553: 18. tc., 1557: 16 tc., 1558: 44. tc., stb.

⁵⁸ Idézi *Trevor-Roper*, i. m. 7. – *Francis Bacon* írta egy nemesemberről, akit személyesen ismert, hogy „nagy tőzsér, nagy gabonagazda, nagy ólom- és vaskereskedő volt és egyéb árukkal is üzletelt”: ugyanott. – „Az angol *gentryt* . . . semminő *dérogance*-jellegű szabály nem tartotta vissza attól, hogy jövedelmét bármilyen forrásból gyarapítsa, ugyanakkor – Hollandiától eltérően – sohasem szakadt el teljesen falusi gyökereitől”: *Tawney*, i. m. 1941, 3.

⁵⁹ L. az 54. jegyzetet.

uradalmi borkimérés, kocsmáltatás (*popinatio, educillatio*) hosszú időre szólóan egyik legfontosabb jövedelemforrásává.⁶⁰ Az uradalmon kívüli piacon is latba vetették osztályhelyzetükből származó előnyüket paraszti-polgári vetélytársaikkal szemben: nemcsak a belső vámoktól biztosítottak maguknak mentességet országszerte, hanem a „harmincad” – a kiviteli vám – fizetése alól is, legalábbis „a saját majorsági földjeiken tenyésztett állatokra nézve”; azután vásárolt marháikat saját tenyésztésünek jelentették ki, hogy harmincadmentesen exportálhassák.⁶¹ Ilyen módszerekhez folyamodtak a borkivitelben is.⁶²

Az árforradalom és a Nyugat felé (Bécs és a délnémet városok meg Velence felé) irányuló marhakivitel csúcsideszakában történt, hogy „a szabad és bányavárosok polgárai” azzal a kéréssel álltak elő az 1574-i országgyűlésen, hogy „az uraknak és nemeseknek a bőrökkel, lovakkal, ökrökkel és más hasonló tárgyakkal való kereskedés megengedve ne legyen”. A nemesi rendek ezt persze „megadhatónak nem látták”, sőt törvénybe iktatták akkori életelvüket – azt nevezetesen, hogy „úgy a mágnások, mint a nemesek mindenféle árukkal szabadon kereskedhessenek”.⁶³

Hasonló gyakorlat érvényesült a korabeli Lengyelországban is. „A lengyel nemesek . . . a kereskedelmi ügyekre vetették magukat”, és „megőrizve mentesítéseiket, megfosztják a kincstárt azoktól a vámoktól, amelyeket fizetniök kellene” – írta egy francia diplomata, aki szinte ugyanekkor, 1573-ban (III. Henrik francia király rövid lengyelországi uralkodása kapcsán) járt a Visztula partján.⁶⁴

Annál is inkább szemébe tűnhetett a francia utasnak, amit Lengyelországban tapasztalt, mert az nem vágott össze az egykorú franciaországi fejleményekkel. Igaz, a paraszti szolgáltatások elértéktelenedése, az árforradalom a francia földesurak egyes csoportjainak figyelmét is a mezőgazdasági áruterelés és a kereskedelem felé terelte. Alig másfél évtizeddel korábban, 1560-ban kérte *Touraine* nemessége a királytól, „engedje meg a szokásjog szigora és a háború pusztításai folytán elszegényedett nemeseknek, hogy kereskedelmet vagy egyéb foglalkozást üzenek, anélkül, hogy e miatt nemességükre méltatlannak találnák vagy kiváltságaiktól megfosztanák őket”. Ám a kormány megtagadta az engedélyt a következő lakonikus formában: „A király, jó okok és megfontolások miatt, nem ért egyet.” S lényegileg ugyanezt az álláspontot ismételte meg az 1579. és 1606. évi királyi rendelet is, – amint a nemesek kereskedelmi tilalmának fenntartása mellett foglalt állást a nevezetes 1614. évi *États Généraux* alkalmával kiadott ediktum is.⁶⁵

⁶⁰ A pénzügyi kormányhatóság (a szepesi kamara) 1570-ben megállapította, hogy a földesúri kocsmáltatás „szerte az egész országban igencsak dívik, és rendszeres jövedelemfajtának tekintik”: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896, 70.

⁶¹ 1567: 36. tc., 1569: 17. tc., 1574: 25. tc., 1596: 56. tc., 1597: 35. tc. stb.

⁶² „Hatalmasabb mágnások, . . . de mások is . . . a saját szőlőikben termett boron kívül jobbágyok . . . borait is lefoglalják és összevásárolják, és így hatalmas mennyiségű bort visznek ki és adnak el minden vám- és harmincadfizetés nélkül . . .” – a szepesi kamarának a pozsonyi kamarához intézett 1599. évi iratából idézi *Komoróczy*, i. m. 293.

⁶³ 1574: 37. tc., vö. 1563: 57. tc.

⁶⁴ Idézi *Zeller*, i. m. 71–72.

⁶⁵ Uo. 43–44.

5.

De térjünk vissza a magyar „mágnásokhoz és nemesekhez”, akiket viszont ugyanez idő tájt, íme, országgyűlési törvény is megerősített abban, hogy „mindenféle árukkal szabadon kereskedhessenek”.

És kereskedtek is – nemcsak a XVI. század árforradalmas évtizedeiben, hanem a XVII. század első felében is, amikor a konjunktúrát az agrárárak erős hullámváza tette immár bizonytalanná. Nagybirtokos főurak, magas méltóságok betöltői számosan továbbra is élenjártak-buzgólkodtak az állat- és terményüzletekben.⁶⁶ Erdélyi fejedelmek, *Bethlen Gábor* és *I. Rákóczi György* csakúgy, mint a királyi Magyarország nagyurai közül a kamaraelnök *Pálffy Pál* és testvére, *István*, a nádor *Eszterházy Miklós*, *Pázmány Péter* esztergomi érsek vagy *Zrínyi György* horvát bán, majd fiai: a költő és hadvezér *Zrínyi Miklós* és *Péter* öccse. A hadi terményszállításokat a kamara – a pénzügyi kormányhatóság – gyakran (részben) birtokadományozással egyenlítette ki: tekintélyes birtokkomplexumok kerekedtek ki ezen a réven. Folytatódott a borkereskedő földbirtokosok sora is: *Prépostváry Zsigmond* és *Jakabfalvy Miklós*, utóbb *Wesselényi Ferenc* és *Vitnyédi István* neve tűnik fel a borexportörök között.⁶⁷ S főurak mellett kisebb nemesekkel ez időben is gyakran találkozunk a kereskedők-tőzsérkdők között.⁶⁸

A korszak főúri és nemesi kereskedelméről átfogó képet rajzolt az a jelentés, amelyet az egyik határszéli vámállomás tisztviselője, *Rauch Dániel* szlavóniai főharmincados nyújtott be a kamarának a XVII. század közepén (1655). A helyzetet továbbra is úgy írta le, hogy „az nemesek . . . mind egyaránt kereskednek”; de nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy ezt a nemesi kereskedelmet mindinkább feudális módszerek, privilégiumok és kényszerrendszabályok hatották át – a korábbinál jóval erőteljesebben. „. . . majd leginkább az úri és nemesi rend vévén maga eleiben az kereskedést, . . . valaminek hasznát látják lenni, az magok számára foglalják; a köznépet és kereskedő embereket eltiltják mindazoktól”. A bármi úton szerzett gabonát, bort, marhát s más árukat, terményeket pedig „nemes uraimék” mind „*pro propria alodiatura* reputálják”: saját majorságukról származónak tüntetik fel, és vámentesen szállítják az országon belül és külföldre is.⁶⁹

Az „urak és nemesek” tehát nem feudális életformájukat átalakítva, nem a városipolgári rétegekkel kapcsolatba lépve, hozzájuk hasonulva folytatták kereskedelmi tevékenységüket a XVII. századi Magyarországon – mint osztályostársaik Angliában.⁷⁰ Ellen-

⁶⁶ Minderre vonatkozóan ismét a 24. jegyzetben idézett könyvemre utalok: 200 s köv., illetőleg 41 et seq. (a forrásokra: 257 s köv., illetve 119 et seq.).

⁶⁷ Történelmi Tár, 1871, 147; 1899, 139; *Szilágyi S.*, Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. Budapest, I, 1890, 492–493; vö. *Komoróczy*, i. m. 126–127, 321.

⁶⁸ Vö. 1618: 30. tc., 1622: 48. tc., 1625: 36. tc., 1630: 17. tc., 1635: 70–71. tc., 1638: 49. tc., 1658: 83. tc. stb.

⁶⁹ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898, 577–589.

⁷⁰ Az angol forradalmat megelőző évszázadban – írta *Tawney* némi túlzással, de a fejlődés fő tendenciáját bizonyára érzékeltetve – „azok a társadalmi kategóriák, amelyek korábban a földbirtokos és a kereskedő osztályok megkülönböztetésére szolgáltak és Franciaországban meg német földön jogi fontossággal bíró fogalmak maradtak, Angliában elvesztették egykori szabatos jelentésüket . . . A földbirtokos, aki piacra termelő gazdaság profitjaiból és járadékaiból élt, és a kereskedő vagy bankár,

kezőleg: a *piacon* is feudális urak maradtak, nemesi kiváltságaikat itt is érvényesítették, sőt kiterjesztették. A vámmentesség hovatovább – az adómentességhez hasonló – nemesi előjoggá vált: nem a kereskedelemmel foglalkozó *nemesek* szoktak hozzá a vámfizetéshez, hanem inkább a kereskedő *polgárok* igyekeztek nemeslevelet szerezni, hogy ne kelljen vámot fizetniök – mutatott rá az idézett jelentés szerzője a retrográd irányzatra a kereskedelemben.⁷¹

Hasonló tendenciára vetnek fényt a korabeli források a termelés területén is. A földesúri önkezelésű (majorsági) gazdálkodásban mindinkább háttérbe szorult a fizetett munka (bérmunka) alkalmazása, egyre jobban eluralkodott, csaknem kizárólagossá vált az ingyenrobot, amelyet a XVII. század első felében a földesurak már sokhelyt „*ad libitum*” – tetszésük szerint, szükségletükhöz képest – háritottak jogilag és ténylegesen röghöz kötött jobbágyaikra. Kialakult és megszilárdult – Lengyelországhoz, a keletnémet fejedelemségekhez sokban hasonlóan – az a kései feudális agrárrendszer, amelyet a történettudomány „második jobbágyságnak” nevez.⁷²

Mindez időben egybeesett a mezőgazdasági konjunktúra megszűnésével, az árforradalom lezárultával. A rohamos áremelkedés már a XVII. század elejétől fogva lelassult, illetve árhullámzásoknak, átmeneti fellendüléseknek és áreséseknek adta át a helyét; majd – éles, országonként és áruajtánként eltérő áringadozások után – részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt. S ha korábban az áremelkedés elsősorban a mezőgazdasági terményeknek kedvezett, akkor most a depresszió is főként ezeket sújtotta; a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai.⁷³

S íme – aligha tartható véletlennek – egyidejűleg valóban megjelent a kereskedelemmel felhagyó, a kommerciiumtól csakugyan visszahúzódó, elzárkózó magyar úr alakja

aki egyben földbirtokos is volt, nem két, hanem egy osztályt képviselt . . . Jövedelemforrásaik szempontjából mindkettő egyaránt *bourgeois* volt”: i. m. 1941, 18.

⁷¹ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898, 581. – A (belső) vámmentesség, eltérően az adómentességtől, eredetileg nem a nemesek kiváltsága volt; polgári–paraszti kereskedők szereztek maguknak helyi vagy országos vámfelmentvényt – polgárok, parasztok: az áruforgalomnak a XIV–XV. században fő képviselői. A XV. század vége felé kezdtek csak nemesek is erőteljesebben erre törekedni – eleinte még csupán abban a formában, hogy a királyi városok polgáraival egyenlő kedvezményt kaphassanak (1498: 35. tc., 1500: 41–42. tc.) –, jeleként az árukereskedelemben való bekapcsolódásuknak, fejedező piaci érdekelttségüknek. S a XVII. században, íme, a vámmentesség is feudális előjoggá vált, amelyet éppen a kereskedelmet folytató „urak és nemesek” vetettek latba paraszti és polgári konkurrensikkal szemben. – „A XVII–XVIII. század fordulója körül kiadott városi privilégiumokban nincsen szó (külkereskedelmi) harmincadmentességéről”: *Osztetszky D.*, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor, Budapest, 1935, 31.

⁷² Lásd a 42, 43. és 54. jegyzetben megadott irodalmat.

⁷³ Lásd a 46. és 49. jegyzetben idézett irodalmat. – „Bármilyen sok is még a tennivaló az árak kölcsönös arányai kutatásának területén, egészében véve mégis világos, hogy a XVII. századot és a XVIII. század első felét általános árhanyatlás jellemzi”, továbbá, hogy ebben az időszakban „a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai . . . Az árak egymáshoz viszonyított mozgása alapján bizvást megállapíthatjuk, hogy a XVII. századi depresszió gazdasági tekintetben mindenekelőtt gabonadepresszió volt, s főként a jellegzetesen gabonatermelő országoknak okozott nagy nehézségeket, amelyeket súlyosbított ez országoknak a nemzetközi piactól való függősége”: *B. H. Slicher van Bath*, Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, in: A. A. G. Bijdragen, 13, Wageningen, 1965, 144.

is. Még 1615-ben történt, hogy a magyar kamara bizonyos *Bornemisza János*hoz, egy volt nagykereskedőhöz fordult felvilágosításért a török birodalmon át vezető keleti kereskedelem lehetőségei iránt. A megkérdezett nemes úr így válaszolt: „A mostani állapotokhoz nem tudunk szólni, mi csak az kevés majorságnak vetettük életünket.”⁷⁴ 1642-ben történt, hogy egy magyar főúr, *Héderváry István* – annak a Héderváry Györgynek a leszármazottja, aki éppen száz évvel korábban (emlékszünk) nagy hajót akart vásárolni kereskedelem céljára – rokonához címzett levelében ilyen önarcképet festett: „... az én lakodalmamat ne hányja [szememre], bő költségeimet is [sem]; mert szegény atyám is elég jövedelemnek tartotta maga asztala tisztességesen való tartását; úgy sem élhetek, mint mások, mert apám fia vagyok”.⁷⁵ És csak néhány évtizeddel később, a XVIII. század legelején történt, hogy egy erdélyi főúr, *Bethlen Miklós* önéletrajzában már arról tudósított: amikor ő az 1670–80-as években borral, marhával, búzával „tisztes kereskedést” űzött, „gonoszakaróim azzal is mocskoltak, hogy kiforr a kalmárvér belőlem, hogy az anyám annak [ti. egy kalmárnak] az leánya volt”.⁷⁶ Amikor pedig ugyanő nagyszabású tervezetet készített egy erdélyi kereskedelmi társaság létesítésére és a nyugat-európai országok példájára hivatkozott, az 1703. évi erdélyi (gyulafehérvári) országgyűlés által kiküldött – nagyrészt főurakból, nemesekből álló – bizottságtól projektumára ilyen véleményt kapott: „Anglus, hollandus, német etc. . . . természetek [természetük] szerint mind felette hajlandók a kereskedésre, mind pedig tudósok [hozzáértők]. De mi, kivált azok, akik pénzt adhatnának ezen commerciumban, nem hogy kereskedni tudnának (mivel nemzetségükből nem volt soha [?!] kereskedő), de azt sem tudják, miben álljon az kereskedés . . .”⁷⁷

Milyen jellemző is az idők változására! A kereskedés – ami a XVI. században még természetes életköre volt sok magyar főúrnak, nemesnek – a XVII. század végére, íme, már annyira elidegenedett tőlük (többségüktől, nagy részüktől), hogy „mocskolták”, megszólták érte azt, aki tovább folytatta; magukra pedig úgy tekintettek, mint akiből „természetük szerint” hiányzik (s hiányzott mindig is!) a merkantil hajlandóság és hozzáértés.

Ahogy fentebb a XVI. századi árforradalomban és mezőgazdasági konjunktúrában – mint általános európai jelenségben – ismertük fel azt az anyagi ösztönzőt, amely a magyar földesurakat (a földesúri osztály jelentős csoportjait) elindította a kereskedelem és a piacra termelés útján – úgy talán nem tévedünk most, ha azt a folyamatot, amelynek során a magyar földesúri osztály zöme immár visszavonult a kereskedelemtől, elszokott a

⁷⁴ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900, 112.

⁷⁵ A Héderváry-család oklevéltára, II, 260.

⁷⁶ *Gr. Bethlen Miklós* önéletrajza. Kiadta Szalay L., I, Pest 1858, 172–173. old. – Bethlen Miklós önéletrajzának korábbi helyén elmondotta, hogy anyai nagyapja, Váradi Miklós, Váradról Kolozsvárra költözött „kereskedő ember volt”, „Bethlen Gábornak factora volt, sok maga szükségére való kereskedéseket (mert *viasszal, mézzel, ökörrrel a fejedelem is kereskedett*) mind Bécsben, Velen-cében, Boroszlóban ő igazgatta”: *uo.*, 145–147. – Bethlen Miklós gazdasági-kereskedelmi tevékenységére az 1670-es években lásd még *uo.*, 379–380.

⁷⁷ Idézi *Lukinich I.*, Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból, *Századok*, 1914, 475–476. – Erről a véleményezésről maga Bethlen Miklós úgy emlékezett meg, hogy a bizottság tagjai „*extranea magna commercia captum suum superare fatebantur*”: *Gr. Bethlen Miklós* önéletrajza. Kiadta Szalay L., II., Pest, 1860, 292.

piaci tevékenységtől, éppen az árforradalom és agrárkonjunktúra megszűnésével – ezzel az ugyancsak összeurópai jelenséggel –, ezen belül pedig a „második jobbágyság” létrejöttével, a robotmunka állandósulásával és korlátatlan kihasználásával – ezzel a középkelet-európai érvényű jelenséggel – hozzuk összefüggésbe, magyarázzuk. A „második jobbágyság” rendszere – amely korlátot szabott a parasztság (a falusi népesség) mozgásának és árutermelésének, s hátráltatta a városfejlődést (a városi polgárság fejlődését) és a burzsoázia kialakulását – megakasztotta a földbirtokos osztály korszerűsödését is. Ennek nyomában a magyar nemesség mentalitása is átalakult, feudális gondolkodásmódja megmerevedett. Arculatáról leoptak a polgárosulás jegyei, szemében a kereskedelem idegenszerű, s hovatovább *dérogance*-jellegű ténykedéssé vált.⁷⁸ A *Pálffyok*, *Thurzók*, *Homonnayok*, *Thökölyek*, *Mágócsyak* s más dúsgazdag családok a XVII. században mind

⁷⁸ *Takáts S.*, aki a XVI. századi Magyarország jelentős részben főúri-nemesi kereskedelmét gazdagon feltárta – de ennek feudális vonásai felett eltekintett –, rajzolta meg elsőnek e kereskedelem lehanyaglását is: a XVII. század közepétől a „magyar tőzsérek és kereskedők pusztulását”. A hanyatlás okát kizárólag a Habsburgok gazdaságpolitikájában, a bécsi kormányzéseknek a magyar kereskedők ellen foganasított „ferde és haszonleső intézkedéseiben” jelölte meg. Az ily módon tönkre juttatott magyar tőzséreknek „idegenek lépnek örökébe”, „a görög, örmény, rác, bolgár kereskedők száma folyton szaporodik” a XVII. század végén, a XVIII. század elején: Szegény magyarok, i. m. 237–238, 247. – *Berlász J.* összefoglaló tanulmányában már az utóbbi mozzanatot hangsúlyozta: a „kisnemesi magyar tőzsérség” elerőtlenedését azzal magyarázta, hogy a XVII. század közepétől kezdve „a török birodalomból beszivárgó, főúri és fejedelmi kiváltságokat szerző görög, zsidó, örmény és rác kalmárnép mind a magyar, mind a német kereskedő társadalmat nagymértékben visszaszorította”: Ipar és kereskedelem, In: Magyar művelődéstörténet, Szerk. *Domanovszky S.*, Budapest, é. n., III, 212. – *Komoróczy Gy.* viszont a XVIII. század elejéhez kapcsolta a mentalitásbeli fordulatot: „a Rákóczi-féle szabadságharc után, mintha egyszerre megváltozott volna a nemesi életforma. A régen kereskedő nemesek belesüllyedtek valami ernyedtt közönybe... A vállalkozástól való irtózás és a várakozás pszichózisra vett erőt a lelkeken... Mintha a szabadságharc elvesztése az emberekben valami morális befelé fordulást idézett volna elő, amelynek szemléleti síkjába nem illik a kereskedelem...”: i. m. 127–128. – *Belitzky J.* is olyan megállapításra jutott, hogy a „gabonakereskedelem ekkor [1711, illetve 1715 után] már teljes mértékben kikerült a földesurak kezéből. Ők már csak egyszerű termelők és – néhány kivételes esettől eltekintve – viszonteladással nem foglalkoznak. Természetes következménye volt ez a nagybirtokos osztály udvari nemességgé válásának”: i. m. 45.

Nem vitatjuk mindeme tényezők – különböző fokú és jellegű – közrehatását, de a fő okot a szövegrészben kifejtettekben látjuk (hozzátéve, hogy a második jobbágyság rendszere gátat vetett a belső piac fejlődésének, az agrártermények piaci kereslete kibővülésének). Így a szakirodalomból *Tolnai G.* véleményét érezzük – a vámfizetés tényleges alakulását illető tévedése ellenére is – a legközelebb esőnek: „Az 1608-i rendelkezés [a jobbágyköltözésnek a nemesi vármegye hatáskörébe utalása] kezébe adja a nemességnek a jobbágmunka tetszés szerinti kihasználásának jogát... Ugyanez a rendelkezés szoktatja majd el a kisnemest a munkától, elsősorban a pénzkereső munkától, a kereskedelemtől, és természetessé válik, hogy kiváltságainak birtokában a jobbágy munkájával tartatja el magát... A marhakereskedés, amely a kiviteli kereskedelmi ágak közül a legnagyobb jövedelemmel járt, a XVI. században teljesen magyar tőzsérek kezén volt. Ugyanígy a borkereskedelem; de a marhakereskedéssel együtt ez is az elkényelmesedő XVII. századi magyar nemes kezéből idegenek birtokába jut. Nem valami véletlen eredménye ez, hanem szükségszerűen függött össze a körülményekkel, Verbóczivel és az 1608-i rendelkezésekkel. A magyar kereskedelmi hajlam elsorvadását elsősorban Verbóczy idézi elő. A Hármaskönyv szerint ugyanis az előjogokkal rendelkező nemesek megszűnik a vámentessége olyan alkalmakkor, ha kereskedelmi célból szállít. A nemes ember szemében így szükségszerűen válik lassan a kereskedelem olyan foglalkozássá, amely nem egyeztethető össze nemesi privilégiumaival”: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban, Budapest, 1939, 110–111. – Vö. (*Hóman B.*) *Székfü Gy.*, Magyar történet, 2. kiadás, Budapest, 1935, III, 548–549.

kevésbé foglalkoztak többséggel; a külföldi marhahajtásban és a borexportban csak szórványosan vettek részt, majd a század végére egészen visszavonultak az üzleti vállalkozástól.⁷⁹ „A nagybirtokos a XVII. század végén már inkább csak mint termelő és mint elsőkézbeli eladó szerepel. A századfordulón már ritka az olyan földesúr, aki . . . saját termésű vagy vásárolt gabonával kockázatos kereskedést kezdene.”⁸⁰

A török kiűzését, illetve a Rákóczi-szabadságharcot követő birtokszerzési és telepítési konjunktúra viszonyai között, az 1710–1730-as évek egyes „nagy szerzőinél” – egy *Károlyi Sándornál* vagy *Grassalkovich Antalnál* – még felbukkant, felvillant az árforradalom konjunktúrájának hajdani nagybirtokosaira emlékeztető gazdasági mozgékonyság és vállalkozói kedv –, hogy aztán egy-két generáció során ez is letűnjön, kihunyjon.⁸¹ Kialakult egyfelől az uradalmától távol élő, „abszentista” főúr típusa, aki Bécsben (is) fényűző házat tartott, mértéktelenül költekezett, s birtokával csak annyiban törődött, hogy onnan minél több pénzt kapjon kézhez.⁸² Ha pedig nem szakadt el teljesen a gazdasági tevékenységtől és a távolból instrukciókat küldött, több és nyereségesebb eladást sürgetve – ahogyan a száműzött *Rákóczitól* elkobzott regéci és sárospataki uradalom új tulajdonosa, *Trauthson Lipót* és fia, *Vilmos* herceg tette –, akkor tisztartói részéről jó adag „kereskedői nehézkességet” tapasztalt – amit az uradalmak történetírói kétszáz évvel később persze nem mással fognak magyarázni, mint a magyarság „speciális lelki alkataból” adódó „üzletietlen gondolkodással”.⁸³ A *XVIII. század* folyamán a magyar

⁷⁹ *Berlász*, i. m. 214.

⁸⁰ *Belitzky*, i. m. 16. – A XVII. század utolsó évtizedeire változáson ment át a hadseregellátás, illetve hadi terményszállítások mechanizmusa is. A nagybirtokosok (részben felvásárlásra) alapozott szállítmányaival szemben – ezt a gyakorlatot különösen Pálffy Miklósnál figyelhettük meg a XVI. század végén (lásd fentebb az 55. jegyzetet) – császárilag kiváltságolt kereskedelmi társaságok (mint az *Orientalische Kompagnie*) és hadseregszállító cégek (mint *Oppenheimer Sámuelé*) felvásárló és ellátó tevékenysége került előtérbe (a katonaság közvetlen természetbeni élelmezését jelentő porció-rendszer bevezetése mellett): ugyanott, 28–30; *Takáts S.*, *Dunai hajózás a XVI. és XVII. században*, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900, 265–273; *K. Fajkmajer*, *Zur Geschichte der ersten orientalischen Kompagnie*, Wien, 1909, 654–658; *Szakály F.*, *Oppenheimer Sámuel működése különös tekintettel magyarországi kihatásaira*, In: *Magyar–zsidó oklevéltár*, XIV, szerk. *Scheiber S.*, Budapest, 1971, 36–38, 48–53, 58–62.

⁸¹ *Takáts S.*, *Szalai Barkóczy Krisztina 1671–1724* [Károlyi Sándor felesége], Budapest, 1910, 71, 180, 189–193, 231–248; *Wellmann I.*, *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása*, különös tekintettel az 1770–1815 esztendőkre, Budapest, 1933, 7–28; *Endrei W.–Makkai L.*, *Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon*, *Történelmi Szemle*, 1970, 3, 330–332, 337–340.

⁸² Részben nekik tulajdonítja majd 1790 körül *Skerlecz Miklós báró*, hogy a magyar kereskedelmi mérleg aktívumát bécsi fényűzésükkel sikerült eltüntetniök: *Berényi*, i. m. 113–114; vö. *Eckhart F.*, *A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában*, Budapest, 1922, 167. és *Ember Gy.*, *A barokk rendi társadalom*, In: *Magyar művelődéstörténet*, Szerk. *Domanovszky S.*, Budapest, é. n. IV, 145.

⁸³ *Jármay E.–Bakács I.*, *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*, Budapest, 1930; *Ravasz J.*, *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. században*, Budapest, 1938. – „Trauthson János Lipót herceg állandóan Bécsben élt, oda küldték neki évről-évre a pénzt és a borokat, amit igényel. Örököse, Trauthson Vilmos herceg csak egyszer jött rövid tartózkodásra az uradalomba 1726-ban”: *Jármay–Bakács*, i. m. 23. – „A herceg eleinte az Oppenheimer-bank útján veszi fel a pénzt; mint a kor német és osztrák nagyurai, ő is az Oppenheimer bécsi bankjának volt a kliense. [Vö. fentebb a 80. jegyzettel.] Később átutaltatja a tokaji sóhivatal, szepesi vagy zólyomi kamara, szomolnoki rézbánya útján . . . A tiszta jövedelem másik része a maradék. Ez gyakran 10–15–17 000 forintot is kitesz . . . a maradékokat veszni hagyják, mikor annyi beruházásra, javításra, a kor követelményei

nagybirtok gazdálkodásának valóban jellemzőjévé vált (még ha főrangú urai hosszabb-
rövidebb időt otthon is töltöttek, ekkortájt épülő pompás kastélyaikban: mint a legpom-
pásabbak építtetői s a leggazdagabbak, az *Eszterházy*-hercegek),⁸⁴ hogy az uradalom – a
földrajzi és piaci helyzetétől, robotoltató majorgazdasága fejlettségétől s egyebektől füg-
gően nagyon különböző mennyiségű – termény- és borfeleslegével rendszerint nem
maga kereskedett (vitte piacra),⁸⁵ hanem bevárta, hogy házhoz jöjjön a felvásárló: a
görög, az örmény, majd a zsidó.⁸⁶ Még a jobbágyoknak való borkimérést, a kereskedelmi
tevékenységnek ezt a földesúri előjogon alapuló, könnyen jövedelmező – de tagadhatat-
lanul *dérogance*-jellegű – formáját is fokozatosan kiengedte a nagybirtok saját kezelésé-

szerinti modernizálásra szorulna az uradalom”: uo., 71. (A sárospataki uradalomban kisebb a maradék,
de rendszerint néhány ezer forintot tesz ki évente itt is, a restanciák leszámításával is: *Ravasz*, i. m.
102.) – A „kereskedői nehézkességre”, „speciális lelki alkatra”, „gazdasági indifferentizmusra” –
egyébként *Szekfü Gyulára* hivatkozva (vö. alantabb a 104. jegyzettel): 49, illetve 72. – A herceg
gazdasági utasításaira: 13–14, 101–102, illetve 14, 37, 39. – 1723-ban például közölte: nem szívesen
veszi, ha a kereskedők keresik fel az uradalmat, mert ha meggyőződnek a helyi borárak alacsony
voltáról, ahhoz alkalmazkodnak. Ennek elkerülése céljából üdvös lenne, ha a tisztartók megfelelő
számú ökröt vásárolnának, szekereket csináltatnának az uradalom bodnáiraival és elszállíttatnák a
borokat Galgócra. Ez az egyetlen mód arra, hogy a bortermést jó áron lehessen eladni, nem pedig az
állandó várakozás, amit az alkalmazottak szeretnek: *Komoróczy*, i. m. 173. – Az instrukció nem
valósult meg sem Regécen (*Jármay*, i. m. 49.), sem a sárospataki dominiumban, ahol „nem nehezedett
a jobbágságra az egyes uradalmakban oly terhes hosszú fuvar . . . elsősorban azért nem, mert az
uradalom nemigen szállított semmit távoli piacokra (a lengyel borkereskedők maguk vitték el a bort)”:
Ravasz, i. m. 27; vö. 72, 91.

⁸⁴ *Tolnai*, i. m. 132–138, 153–158; vö. *Wellmann*, i. m. 12.

⁸⁵ „A régen kereskedő nemesek . . . mintha belefáradtak volna elődeik . . . szervező és vállal-
kozó munkájába, egyszerre abbahagyták az aktív kereskedelmet, e helyett helyükbe várták vagy fur-
fangos eszközökkel próbálták magukhoz csábítani a kereskedőket.” „. . . bizonyos kishitűség lett úrrá
az emberek fölött, amely arra kényszerítette őket, hogy szinte ölbetett kezekkel várják a beérkező
kereskedőket”. *Komoróczy*, i. m. 127, 173 stb. *ténymegállapítását* – amelyhez a lengyelországi bor-
kivitel általános vizsgálata alapján jutott (hozzáfűzött elmékedéseivel itt nem foglalkozunk) –, vala-
mint *Jármay* és *Bakács*, illetve *Ravasz* monografikus eredményeit a regéci és sárospataki uradalom főleg
lengyel kereskedők részére történő boreladásaira vonatkozólag (83. jegyzet), lényegében véve megerő-
sítik, az agrárterményekkel való kereskedelem más ágait illetően is, azok a (jórészt szintén a *Doma-
novszky S.* szerkesztette sorozat keretében készült) monográfiák, amelyek más uradalmak gazdálko-
dását vizsgálták a XVIII. század egy-egy időszakában: *Csapody Cs.*, Az Eszterházyak alsólendvai ura-
dalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében, Budapest, 1933; *Gerendás E.*, Az esztergomi
főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében, Budapest, 1934; *Bojt
L.*, A fejevári örkanonokság (custodiatus) birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig,
Budapest, 1935; *Wellmann*, i. m.; *Pach Zs. P.*, Az Orczy-birtokok gazdálkodása a XVIII. század má-
sodik felében (Kézirat, 1943). – Megállapíthatjuk belőlük, hogy a roboton alapuló majorsági gazdál-
kodás fejlődése és egyes nagybirtokok *árutermelő* jellegének erősödése a XVIII. század folyamán,
általában nem jelentette *áruforgalmi* (merkantil) jellegű, kereskedelmi tevékenységük erősödését. A
terményeket többnyire közvetlenül a helyszínen adták el fogyasztóknak, illetve felvásárló kereske-
dőknek, és nem szállították forgalmasabb piacokra, uradalmi személyzet vagy megbízott faktorok
révén.

⁸⁶ *Eckhart F.*, Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században, Századok, 1918. 356 s köv;
Schäfer L., A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában, Budapest,
1930; *Zoltai L.*, Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel, Debrecen, 1935; *Füves Ö.*,
Görögök a Duna-Tisza közén, In: Antik Tanulmányok, 1966, 1, 92–98; *K. Schünemann*, Die Armenier
in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias, In: A gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet
Évkönyve, III, Budapest, 1933, 212–242.

ből: a század folyamán mind több uradalmi kocsmá került falusi zsidó árendájába. A kommerciumtól visszavonuló nagybirtokon, illetve nagybirtok körül betöltésre váró kereskedelmi szerepkörök ellátásával függött össze jórészt, hogy számos főúr engedélyezte, előmozdította birtokán zsidó kereskedők letelepedését, és földesúri joghatóságának védelme alá helyezte őket (mint az Eszterházyak Kismartonban, a Pálffyok Pozsonyváralján és Stomfán, a Batthyányok Rohoncon, a Zichyek Óbudán, a Károlyiak Nagykárolyban).^{8 7}

A másik részen pedig, a közép- és kisbirtokos nemesség körében, a roboton alapuló magángazdasága és jobbágysai által szolgáltatott terménybevételéből dúsan élő, vendégeskedések-lakodalmak-vadászatok mellett legfeljebb megyei ügyekkel és szövevényes birtokpereivel foglalatkoskodó nemes úr vált a XVIII. században a magyar uralkodó osztály többségének jellegzetes figurájává, aki a piaci viszonyokat nem ismerte, azok iránt nem is érdeklődött, a kereskedelmet megvetette, úrhoz-magyarhoz méltatlan foglalkozásnak tekintette.^{8 8} Éppen az üzleti szellem e hiányát hirdette a magyar jellem sarkalatos vonásának, ismertető jegyének a konzervatív poéta, *báró Orczy Lőrinc*, amikor az 1780-as években kezdtek más hangok is hallatszani:

„Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e Magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pincében:
Mi kell több? mért vessé életét kétségben
A Magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?”^{8 9}

^{8 7}Gyakran az uradalmi pálinkafőző-ház bérlete volt a kocsmárendszer előlépcsője: *Jármay*, i. m. 48; *Csapodj* i. m. 45; *Ravasz*, i. m. 72, 90; stb. A regále-bérlettől vagy a házaló vándorkereskedelemtől vezetett aztán az út a nagyobb mérvű termény- és gyapjúkereskedelemhez. Minderre: *Virág I.*, A zsidók jogállása Magyarországon 1657-1780, Budapest, 1935, különösen 27-47; *Sas A.*, Kis Lázár tündöklése és pusztulása. Egy zsidó üzletember élettörténete és sorsa Mária Terézia korában, Századunk, 1934, 1, 1-13. – Vö. *Takáts*, Szalai Barkóczy Krisztina, i. m. 36; *Gerendás*, i. m. 130; *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815, Budapest, 1958, 164-165, 337-338. – „Zsidó kereskedők letelepedését az áruforgalom előmozdítására továbbra is [1790 után] az uradalmak segítették elő, amibe a kormányiszékek nem szólhattak bele.” A zsidók bevándorlását, illetve letelepedését korlátozó törekvéseket és intézkedéseket „az uradalmakkal szemben, amelyek áruforgalmának lebonyolítására az új kereskedőelem szükséges volt, nem tudták végrehajtani”: ugyanott, 340–341.

^{8 8}A földesúri típusokra a XVIII. századi Magyarországon vö. *Wellmann I.*, A magyar mezőgazdaság a XVIII. században, Budapest, 1979, 96-99. – Az erdélyi kisebb birtokos „jövendelme szerény, de kiadásait még kevesebbre szabja, adás-vevésnek, vállalkozásnak, üzérkedésnek híret sem állja, jövedelemszerészen nem iparkodik, a pénzt megveti, mint család eszközeit. Így tartja fenn úri házát, korlátozott igényekkel, de épp ezért szükségét nem szenvedve, miért is jó gazda hírében áll”: ugyanott, 97, *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor* emlékiratai, Kolozsvár, 1941, 168-182 alapján. – *Kazinczy Ferenc* anyai nagyatyját, a bihari birtokos öreg Bossányit úgy írta le, mint aki vagyonával keveset törődött, ménese, gulyái, nyájai öröme és nem hasznára voltak, pásztorai úgy adtak számot neki, ahogy éppen akartak: Pályám emlékezete, Budapest, 1879, 6. alapján *Gerendás*, i. m. 31.

^{8 9}*Báró Orczy L.*, Tokajban való érkezés télen, In: Két nagyságos elmének költeményes születési élményei (*Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám versei*), Pozsony, 1789, 184-186.

Az 1830–1840-es években pedig – láttuk előadásunk korábbi pontján – már a tudományban (a történetírásban, a karakterológiában) is kifejezésre jutott az a nézet, ha nem is helyeslő, hanem kritikus hangsúllyal, hogy a magyar nemzet „gondolkodásmódja s lelkülete” szerint áll távol a kereskedéstől; hogy az üzleti szellem hiánya a nemzet karakteréből következik.⁹⁰ Ezt az általánosítást azután – minthogy az idevágó történeti források akkoriban még alig voltak feltárva – a régebbi korszakokba is visszavetítették. Ezért volt a történetíró *Horváth Mihály* abban a hiszemben: a XVI–XVII. században is úgy állt a dolog, mint a saját korában, hogy ti. „a közvélemény, legalább a nemesi osztályban uralkodó, . . . előítélettől elfogulva . . . a kereskedés ügyében a legfonákabb eszméket ápolta”.⁹¹

6.

Nincs terünk arra, hogy ez előadás keretében nyomon kövessük: hogyan éltek tovább a magyar nemzeti jellem antimerkantil (kereskedelem-ellenes) meghatározottságáról, beállítottságáról kialakult nézetek a következő időben – szinte mindmáig. Csupán jelezni tudjuk: az újabkori, XIX–XX. századi magyar gazdaság- és társadalomfejlődés újabb „tápanyagot” termelt ki az ilyen sztereotípiák életben tartására, sőt felerősítésére.

A nemzeti reformmozgalom előhírnökei és munkálói kemény szóval foglaltak ugyan állást az Orczy Lőrinc emlegette „nagy vetekedésben,” vitában a kereskedelmet lenéző úri restséggel szemben (idéztük fentebb egyes megnyilatkozásait).

A napóleoni idők háborús gabonakonjunktúrája, az 1820–1830-as éveknek – a nyugat-európai ipari forradalom kibontakozásával kapcsolatos – gyapjúkonjunktúrája pedig újból anyagi ösztönzést adott magyar nagybirtokosoknak árutermelésük kibontakoztatására, uradalmak „racionalizálására”.⁹²

⁹⁰ Korán bevonult ez a nézet a földrajzi-néprajzi irodalomba is. A magyaroknak „nincsen vérében a spekulációra való hajlam”, „ellenszenvet táplál minden kereskedelmi üzlettel szemben” – írta már *J. v. Csaplovics*, *Gemälde von Ungern, Pesth, 1829, II, 7–8, 20* – *Vö. J. G. Elsner*, *Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben, Leipzig, 1840, I, 305*; *Erdélyi J.*, *Nemzeti iparunk (kiadta Fényes E.)*, Pest, 1843, 141.

⁹¹ *Horváth*, i. m. 59. – Horváth M. kereskedelem-történeti műve második kiadásban, változatlan szöveggel, 1868-ban jelent meg (lásd fentebb a 34. jegyzetet). Vagy két évtizeddel később viszont *Acsády I.* (fentebb a 37. jegyzetben idézett munkájában) már megállapította: „részt vett akkor [a XVI. században] a kereskedésben az uralkodó osztályok minden eleme, amennyiben módja volt hozzá, s minden jel azt mutatja, hogy a közszellem akkor nem tekintette dehonestálónak, nyilvános állásával ellenkezőnek, ha a nemes úr kereskedéssel foglalkozott”: i. m. 69. Acsády megállapítása azonban nem ment át a köztudatba, sőt a történeti szakirodalom „tudatába” sem.

⁹² *Iványi Grünwald B.* bevezetése gróf Széchenyi István Hitelének kritikai kiadásához, Budapest, 1930, különösen 8-38; *Merei Gy.*, *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790-1848*, Budapest, 1948, 42 s köv. old.; *Pach Zs. P.*, *A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban*, *Társadalmi Szemle*, 1948, 2, 109-123; *Szántó I.*, *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain 1711-1850*, Budapest, 1954, 111-114, 134-146. – A nagybirtok *árutermelésének* kibontakozásával karöltve járt a terményeinek felvásárlását és *forgalmazását* ellátó, jelentős részben zsidó kereskedők szerepének növekedése, működésének kiterjedése. „Az új kereskedőelem a francia háborúk éveiben a gabona- és a gyapjúkereskedelem terén kifejtett tevékenységével jelentős tőkét szerzett. Nem egy közülük több százezer forintnyi vagyona tett szert. Vagyonukat tekinthetjük az első kereskedelmi tőkének Magyarországon, amely a későbbi évtizedekben ipari befektetésekben nyert elhelyezést”: *Eckhart*, i. m. 1958, 341. – A hadi terményszállításokra, kincstári vásárlásokra, terménykereskedő cégekre: *Belitzky*, i. m. 93-104, 113, 131-132, 140.

Sőt a magyar *Vormärz* idején, az 1848-as forradalmat közvetlenül megelőző évtizedekben a közép- és kisebb birtokú nemesség egyes csoportjainak is árutermelő érdekei és polgárosulási törekvései kerültek előtérbe. Éppen ez tette lehetővé, hogy a középnemesség vezető osztálya legyen az 1848–1849. évi polgári forradalomnak, amely megszüntette a jobbágyág intézményét (rendszerét) Magyarországon.⁹³

A forradalom és szabadságharc bukása, illetve az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után azonban ez a folyamat részben elakadt, részben csak a közbenső százados történelmi előzmények által – „második jobbágyág”, antimerkantil nemesség – behatárolt, korlátozott keretek között, sajátos formában bontakozhatott ki.

A kapitalizmus magyarországi kialakulásának a XIX. század második felében egyik sajátossága az volt, hogy amikor az 1850–1870. évek újabb nagy európai agrárkonjunktúrája – és közvetlenül az osztrák–magyar közbenső vámvonal megszüntetése, az osztrák–cseh gyáripar kifejlődése, az ipari forradalom térnyerése az osztrák örökös tartományokban – a magyar mezőgazdaságnak újabb prosperitást nyitott, ismét kedvező piaci és árfeltételeket biztosított –, akkor a magyar nagybirtokosok közül többen csakugyan újabb jelentős lépéseket tettek gazdálkodásuk korszerűsítésére, *termelésük* tőkés átalakítására,⁹⁴ de – eltérően XVI–XVII. századi elődjeiktől, ám továbbvive a XVIII. századiak hagyományát – maguk továbbra sem bocsátkoztak *kereskedelmi* tevékenységbe, hanem terményeik értékesítését – mint rangon alulinak tekintett foglalkozást – továbbra is (túlnyomórészt zsidó) kereskedőtökésekre bízták.⁹⁵

⁹³ *Kossuth Lajos* a köznemesség polgárosodásától és a városi polgársággal való egybeolvadásától várta a nyugati polgársághoz hasonló nemzeti „középrend” létrejöttét: pedig „... egy önálló alkotmányos középrend . . . nélkül nemzetünknek jövődjöje nincs”: *Pesti Hírlap* 234, 1843. március 20. – Vö. fentebb a 6. és 70. jegyzettel. – A magyar középnemesség polgári funkciójának, a burzsoázia nemesi képviselőtének tézisént *Révai József* fogalmazta meg (1932): *Marx és a magyar forradalom*, In: *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest, 1949, 111 s. köv.

⁹⁴ *Galgóczy K.*, *Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi-bánság s mezőgazdasági statisticája*, Pest, 1855, 366-400; *Nagy I.*, *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolútizmus korában 1849-1867*, Budapest, 1944, 84-92, 99-104; *Pach Zs. P.*, *A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében*, *Közgazdasági Szemle*, 1958, 1, 56-78; *Bodrog Gy.*, *A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban*, *Agrártörténeti Szemle*, 1966, 4, 524-543; *Szuhay M.*, *A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867-1914*, *Agrártörténeti Szemle*, 1971, 1-2, 38-63; *Oláh J.*, *Az akasztói-vésztfői uradalmak gazdálkodása a XIX-XX. század fordulóján*, Budapest, 1975, különösen 21, 143-156; *Tóth T.* *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*, Budapest, 1977, különösen 165-172, 241-242, 317-336. – Lásd még a 96. jegyzetet.

⁹⁵ Éles szemmel figyelte ezt meg már *Makkai János*, aki bizonyos történeti pontatlanságaival együtt is találó jellemzést nyújtott: XVIII–XIX. századi „főuraink és köznemesaink még egyaránt csak két dolgot tartottak »úri dolognak«: gazdálkodni a saját birtokon és a közt szolgálni a megváltozott viszonyok és ideálok mellett . . . Így azután még az első világháború előtt is az volt a magyar mágnás, dzsentri és köznemes földbirtokos életideálja, hogy minél jobban és minél többet termeljen, de gabonája és állatai eladásával már ne maga személyesen foglalkozzék . . . Előkelő dolog volt szép tenyészállatokat nevelni, gyönyörű bikákat és lovakat hajtani a kiállításra, de saját lovainkat és marháinkat eladni már nem szerettük, s ezt a foglalkozást átengedtük a zsidóknak és a cigányoknak. Az állatkereskedő megvetett, lenézett személlyé lett. »*Kupecnek*« hívták. Számtalan anekdotát találtak ki róla és jellembe belemagyarázták mindazokat a sajátságokat, amelyeket a magyar úr nem szeretett volna magáénak mondani. – Ugyanígy a magyar nagybirtokos termelte a gabonát, de annak eladásával már nem szeretett foglalkozni. Megvárta, amíg az ügynök házhoz jött, de ő maga nem

A magyarországi kapitalizmus kibontakozásának egy másik sajátossága abban állt, hogy jórészt éppen e terménykereskedőkből – illetve második generációjukból – kerültek ki azok a kapitalisták, akik a kiegyezési korszakban – külföldi tőke közreműködésével is – a magyarországi bankok és gyárvállalatok egész sorát létesítették. Ezeknek a tőkés vállalatoknak a profitjából aztán a nagybirtokosok – arisztokraták és felső középbirtokosok – is részesedtek, de rendszerint nem a vállalkozásban, szervezésben, gazdasági irányításban való tényleges közreműködéssel, hanem – többnyire szinekurát jelentő – igazgatósági vagy felügyelőbizottsági tagságok vállalásával. Ennek a kapcsolatnak mintegy párhuzama és ellenképe volt kapitalista vállalkozók jelenléte a nagybirtokon – immár nemcsak a terménykereskedelemre, hanem a *termelésre* is kiterjedő aktivitással: mint tőkés haszonbérlok (nagybérlok), akik a birtoküzem jövedelméből a földtulajdonost bérleti díj (tőkés földjáradék) formájában részesítették.⁹⁶

Éppen ezt a helyzetet próbálta megváltoztatni az 1890-es évektől a *Károlyi Sándor gróf* által kezdeményezett mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom és a Magyar Gazdaszövetség tevékenysége. Ez a mozgalom, amelyet „*agrárius*” irányzatnak hívtak a kortársak és a későbbi szakirodalom is, szembeállítva az uralkodó, „merkantilistának” nevezett irányzattal – voltaképpen épp „*merkantilla*” akarta tenni a magyar nagybirtokot: meg akarta szüntetni annak antimerkantil jellegét: elősegíteni, hogy a maga kezébe vegye a terményértékesítést, és az ipari meg bankvállalkozásokban való jól jövedelmező, de alárendelt részesedés – illetve a járadékélvezetre hagyatkozó haszonbérleti kezeltetés – helyett maga váljék önálló vállalkozóvá, üzletemberré. Az agrárius szervezkedés nagybirtokos vezetéssel mozgásba akarta hozni a keresztény úri „gazdatársadalom” szélesebb rétegeit is, akik közül – kivált a mezőgazdasági konjunktúrát felváltó XIX. század végi agrárválság idején⁹⁷ – egyre többen kerültek anyagi lejtőre.

keresett világpiacon. Másik nagybirtokos társával nem állott össze idején . . . Csak a termelést tartotta előkelőnek, de az értékesítést már nem”: Urambátyám országa. Középosztályunk illemlend-szerűség és társadalmi viselkedésének szociográfiája, Budapest, é. n. (egyreszövegrészeiből is megállapíthatóan: 1941), 225-226. Vö. *Ditz H.*, A magyar mezőgazdaság. Ford. *Halász G.*, Pest, 1869, 185-186. és *Nagy*, i. m. 93-94. – A XVI. században a marhakereskedőt, mint láttuk, „*tőzsérnek*” hívták, s ennek a szónak éppenséggel nem volt pejoratív csengése. Lásd fentebb az 55. jegyzethez tartozó szöveget.

⁹⁶A kapitalista hitelrendszer és gyáripár kibontakozásának magyarországi menetére: *Berend T. I.–Ránki Gy.*, A magyar gazdaság száz éve, Budapest, 1972, 24 s.köv. – A nagyipari burzsoázia kialakulása malomalapító terménykereskedőkből; nagybirtokosok a tőkés vállalkozásokban: *Sándor V.*, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900, Budapest, 1954, 68-74, 85-87, 242-245, 372, 569; *Berend I.–Ránki Gy.*, Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914, Budapest, 1955, 134, 142, 164-171. – A kapitalista bérleti rendszerre: *Szabad Gy.*, A tatai és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra, Budapest, 1957, 404-420; *Puskás J.*, A tőkés nagybérlet a XIX. század végi Magyarországon, Történelmi Szemle, 1957, 1-2, 90-103; *Für L.*, A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914, Budapest, 1969, 283-328; *Pintér J.*, Föld- és regálebérletek a vallásalapítványi uradalmak ceglédi gazdasági kerületében a XIX. század utolsó harmadában, Agrártörténelmi Szemle, 1973, 3-4; vö. *Sándor P.* alább i. m. 336-404.

⁹⁷A kiterjedt egykorú irodalomból: *Rácz Gy.*, A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása, Budapest, 1906. – Vö. *Sándor P.*, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon, Budapest, 1958, különösen 148-156.

Mert a magyarországi kapitalizmus kibontakozásának egy harmadik sajátosságát éppen abban jelölhetjük meg, hogy a közép- és kisbirtokos nemességnek a forradalom előtti évtizedekben indult polgárosulása elakadt; zömében nem tudott bekapcsolódni a gazdasági átalakulás áramába. A jobbágy munkát elvesztett, sem tőkével, sem üzleti érzékel nem rendelkező nemesi családok eladósodtak, szegényedtek; fiaik a városokba költöztek-tódultak, de vajmi ritkán léptek kereskedelmi, gazdasági pályára. A kiegyezés után kiépülő – és hamarosan túlfeljesztett – *államapparátusban* foglaltak helyet maguknak. Az állami, megyei, városi hivatalokat lepték el – a rangosabb posztoktól le egészen az írnokságig –, mert ezeken a helyeken, ilyen stallumokban – átörökölt társadalmi értékrendjük szerint – továbbra is „urak” maradtak, „úrnak” érezhették magukat, és nem degradálódtak a polgárok közé.⁹⁸

Az 1867-es Magyarország dzsentri-világában a nemesi *dérogance* újabb kiadását, „másodvirágzását” élte, amely még szembetűnőbb, kirívóbb – mert még anakronisztikusabb – volt, mint a „táblabírák világa” hajdanában. Ekkor, a XIX–XX. század fordulója körül vált igazán ország-világ szerte ismertté-hírhedtté a cigánymuzsika mellett mulató, „sírva-vigadó” magyar úr, a kártyázó-párbajozó huszártiszt alakja, akiben a külföldi közvélemény is oly gyakran vélte látni a magyar nemzeti jellem megszemélyesítőjét.⁹⁹

A korabeli és későbbi magyar regény- és novellairódalom – már *Gyulai Pál* Utolsó gazdájától kezdve *Mikszáth Kálmán* és *Móricz Zsigmond* remekléseiig – megannyi reális rajzát nyújtotta az egykori magyar köznemesség „dzsentrivé” válásának, hanyatlóra fordult történeti útjának, pályájának. Hiteles látteleletét adta egy olyan dzsentri-mentalitásnak, amely az „úri életformát” – vagy akár csupán annak látszatát, a puszta külszín megőrzését – tekintette legfőbb értéknek és igazán magyarnak, és feudális nemesi göggel tartotta távol, háritotta el magától – vagy amúgy is elérhetetlen vágyálomnak érezte – a kapitalista sikert, az üzleti (gazdasági) érvényesülést.

S ha itt megkérdezzük: miért, hogy az ettől a reális látásmódtól (a dzsentri valószerű ábrázolásától) olyannyira távol álló *Jókai Mór* vált a korszak, a magyar közönség legnépszerűbb, legolvasottabb írójává (– számos regényét idegen nyelveken is kiadták –), akkor a választ, legalábbis a válasz egy elemét alighanem abban találjuk meg, hogy a „nagy mesélő” a maga regényhőseiben: zseniális mérmőkeiben, gazdáiban, kereskedőiben, vállalkozóiban, bankáraiban éppen a magyar valóságból jórészt hiányzó típust formázta, alkotta meg, éppen a ténylegesen elmaradt nemesi-nemzeti polgárosodásért – a teljesületlen „vágyálmokért” – kínált varázslatos kárpótlást. A Jókai-regények sikeremberei nemcsak a természet vak szeszélyein és az emberi gonoszság eszén jártak túl, hanem a magyar történelem fonák realitásain, torz valóságán is kifogtak, győzedelmeskedtek.¹⁰⁰

⁹⁸ A századforduló körül már főként éppen őket nevezték *dzsentrinek* – mint látnivaló, az angol *gentry* szó eredeti jelentésétől lényegesen eltérő értelemben. – Vö. *Hanák P.*, Vázlatok a századélelő magyar társadalmáról, In: Magyarország a monarchiában, Budapest, 1975, 357-374.

⁹⁹ Vö. *Eckhardt S.*, A magyarság külföldi arcképe, In: Mi a magyar? 118, 127.

¹⁰⁰ Vö. *Keresztury D.*, A magyar önismeret útja, In: Mi a magyar? 161-162; *Kerecsényi D.*, Magyar irodalom, ugyanott, 337; *Dékány I.*, A magyarság lelki arca. Magyar néplélektani rajzok, Budapest, 1942, 212.

7.

A regényirodalomhoz képest némi késéssel a történetírás is eljutott a hanyatló dzsentri útjának ábrázolásához, amelynek ellentmondásai az első világháború után még élesebben kirajzolódtak, felszínre törtek.

A trianoni békeszerződés által elcsatolt területekről a megmaradt harmadnyi országba áttelepülők – akik jelentős részben éppen egykori nemesi birtokos családok elszegényedett utódaiból kerültek ki – tovább növelték azoknak a körét, arányát, akik az *államtól*: köztisztviselői vagy katonatiszti állások elnyerésétől várták úri életvitelük folytatásának lehetőségét.

Ez a társadalmi réteg – amely más szociális eredetű elemekkel is kiegészülve, „úri középosztálynak” vagy „történelmi középosztálynak” szerette hívni magát – a dzsentri mentalitás, az üzleti érzék hiánya, a kereskedelem iránti ellenszenv hagyományait vitte tovább. „... hogy saját bátortalanságát és kényelemszeretetét leplezze, vitte át sikeresen a köztudatba azt a képtelen botorságot, hogy adókataszteri írnoknak lenni úri foglalkozás, míg vállalkozói vagy kereskedői pálya nem magyar embernek való” – hangzott egyiküknek bíráló önjellemzése.¹⁰¹ Ugyanakkor e középrétegek (középosztály) egyes csoportjai – az ellenforradalmi kormányhatalom segítségével, szélsőjobboldali, antiszemita politikai mozgalmak szárnyain – éppen behatolni, benyomulni próbáltak az üzleti vállalkozások területére, s kivenni a jelentős részben zsidó burzsoázia kezéből a gazdasági élet – lenézett és egyben hön áhitott – pozícióit.¹⁰²

Ebben a társadalmi-politikai légkörben teljesedett ki, jegecesedett ki – nem mentesen olykor némi önelégültségtől-öntetszelgéstől, de azért főleg kritikai éllel és a változtatás igényével – a magyar nemzeti jellem sztereotípiája a köztudatban. A két világháború közötti korszak legnagyobb formátumú történetírója, *Szekfü Gyula*, már 1920-ban „a magyar faj antikereskedelmi és antikapitalista” adottságáról értekezett nagy hatású „Három nemzedék”-ében,¹⁰³ két évvel később pedig megállapította: „az oly gazdaságtörténeti tények, hogy ... a magyar nép nem kereskedik és nem lehet kereskedésre rászoktatni, mindenki előtt ismeretesekek, sőt az utóbbi időkben ... közhelyekké váltak”. S ez újabb tanulmányában – amelyet „A magyar bortermelő lelki alkata” vizsgálatának szentelt – maga is azt bizonyította, „mennyire ellenkezik a kereskedés, a nyereségre dolgozó termelés elve a magyar természettel”; „a gyakorlati kereskedői érzék

¹⁰¹ *Paikert G.*, Ahogyan egy magyar a magyart látja, Budapest, 1942, 11.

¹⁰² *Vö. Ránki Gy.*, Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején, *Történelmi Szemle*, 1962, 3-4, 353-368; *Lackó M.*, Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években, *Történelmi Szemle*, 1962, 3-4, 449-467.

¹⁰³ *Szekfü Gy.*, Három nemzedék. Egy hanyatló kor története, Budapest, 1920, 291. – „... köztudomású, hogy a rendi Magyarországon magyar ember nem foglalkozott kereskedéssel. Átengedte ezt idegeneknek: zsidóknak, cincároknak, görögöknek, örményeknek, rácoknak”: ugyanott, 72. – A Három nemzedék egykorú jeles bírálója, *Mályusz Elemér* ebben egyetértett Szekfűvel: „A köznemesnek nem volt hajlama a kereskedésre, amiből megélhetett volna ... Széchenyi a kisnemeseknek ipart, kereskedelmet ajánlott. Jól tudjuk, hogy hiába”: A reformkor nemzedéke, *Századok*, 1923-24, 42-43. *Vö. még*: A helytörténeti kutatás feladatai, *Századok*, 1923-24, 551: „... a föld maradt meg a magyar nemesség egyedüli vagyona és gazdagodásának egyetlen forrása gyanánt – mivel a gyáriparral vagy kereskedelemmel való foglalkozás lelkületétől idegen volt ...”

hiányzik a magyar termelőből”; „... faji alkatunkat illetőleg kétségtelenül meggyőződünk, hogy az [annak], amit a német „*wirtschaftlich*” szóval fejez ki, ... szinte ellentéte ...; attól pedig, amit kereskedelmi tehetségnek, mozgékonyaságnak nevezünk, oly távol van, mint ég és föld, tűz és víz”. Ugyanebben az évben (1922) tette közzé neves pályatársa, *Eckhart Ferenc* – „A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában” címmel – jelentős monográfiáját, amelyben hasonló felfogásnak adott hangot. „... a magyar mentalitás éppen nem volt kedvező a kapitalizmus kifejlődésére ... Jó szervezőnek és jó kereskedőnek kellett volna lennie a XVIII. századi magyarnak, hogy olyan irányba terelje hazánk gazdasági fejlődését, mint az a nyugati államokban megindult ... , törődnie kellett volna a gazdasági kérdésekkel, a gazdagoknak sem szégyellniük azokkal foglalkozni, ... elvetni a nagyúri életmód minden elvét ... Mindezen burzsoá-tulajdonságok ugyancsak távol állottak a magyar ember – *s itt nemességre és parasztságra egyformán gondolhatunk* – lelki habitusától ... Kétségtelen, hogy ... a magyar népet azok közé sorozhatjuk, melyeknek legkevesebb hajlamuk van a kapitalisztikus fejlődésre.”¹⁰⁴

A korszak történetírásának, társadalomtudományának más képviselői, művelői is e minta szerint írták le a magyar nemzeti jellemet. Nemcsak *össz nemzeti* méretűvé, hanem immár időtlenné, *össztörténeti* méretűvé tágították a „magyarság” – a magyar dzsentri – „*unwirtschaftlich*” beállítottságát, nem véve tudomást korábbi időszakok tanúságáról, így a XVI–XVII. századi magyar nemesség legkevésbé sem antimerkantil hajlandóságáról.

Azok a „nemzetkarakterológiai” dolgozatok, amelyek kivált az 1930-as évek második felében váltak divatossá – részben antiszemita célzattal, részben (nagyobbrészt) viszont éppen a fasiszta germán faji mítoszsal állítva szembe a magyar nép józan nyugalmat, „kényelmes nehézkességét”, „öröklött nemzeti inerciját”¹⁰⁵ – már úgyszólván evidenciaként kezelték a magyar jellemnek a kereskedelemtől való idegenségét – legfeljebb a *terminus a quo* dolgában térve el egymástól. „Kétségtelen, hogy a magyar szellem, amint ősi rétegével megalapoztatott, már eleve nem kedvezett annak az életformának,

¹⁰⁴ *Szekfü Gy.*, A magyar bortermelő lelki alkata. Gazdaságtörténelmi tanulmány, Budapest, 1922 (= Faji sajátosságaink a gazdaságtörténet világánál, Minerva, I, 1922), 24-25, 46-47, 64, 81-82. – *Eckhart F.*, A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Budapest, 1922, 273-274. – Vö.: „A magyarságnak a kereskedelmi foglalkozásokra sem hajlama, sem tehetsége nem volt, hiszen az animozitás e gazdasági ág iránt a régi földesurak és a régi jobbágyok utódaiban egyaránt észlelhető még napjainkban is”: *Schäfer*, i. m. (= Közgazdasági Szemle, 1930, 1-2), 17. – Az agrártörténész *Gerendás* elvetette ezt a felfogást – mint „minden olyan teóriát, amely a magyarságnak a kereskedelem iránt való hajlamának és tehetségének hiányát (sic!) igyekszik megállapítani”, de maga is tényként fogadta el, hogy „a föld volt a magyar nemességnek és később a jobbágyoknak is egyedüli vagyona, mert a gyáriparral vagy a kereskedelemmel való foglalkozás lelkületétől idegen maradt”: i. m. 8. – *Wellmann* pedig a gödöllői uradalom XVIII. századi agrárviszonyait vizsgálva jutott arra a megállapításra, hogy „a magyar [paraszt] ragaszkodott a legjobban a röghöz ... Zsellérsorban másnak dolgozni, vagy iparos-kereskedő foglalkozást űzni nem volt annyira ínyére. Vele szemben a német törekedett legkevésbé a föld birtokára, hajlama a mesterségek és a szatócság, korcsmárosság stb. felé vonzotta. A tót a kettő között körülbelül a közepén áll (a szlávok számarányát az árendások sorában a rác [görög] boltosok és korcsmárosok növelik”): i. m. 1933, 38. – Ugyanő „a magyar paraszttban ... meglévő gazdasági indifferenzizmusról” is írt, s – *Szekfüre* és *Eckhartra* hivatkozva – ismertek tek...ette „a magyar faj csekély kapitalista hajlandóságait”: 84, 101; például an gödöllői uradalom bérlői között magyar egy nem akadt, „mert a földet mindig többre becsülte a spekulációnál, és büszkesége tiltotta, hogy mások előtt hajlongjon”: 167.

¹⁰⁵ *Babits M.*, A magyar jellemről, In: Mi a magyar? 59, 65, 86.

melyet polgárinak nevezünk . . . A magyar ideál szinte máig a politikus-harcos-nemesi életforma maradt . . .” – írta egy magyar történetfilozófus, *Joó Tibor* 1937-ben.¹⁰⁶ „Kereskedtünk is a magunk módján . . . De a „venni és eladni” sohasem volt kenyerünk. Ezt görögökre, örményekre, zsidókra bízunk” – vélekedett a néprajztudós *Viski Károly* 1939-ben;¹⁰⁷ egybehangzóan a Szekfű Gyula szerkesztette „Mi a magyar?” című tanulmánykötet más jeles szerzőivel.¹⁰⁸ „Kereskedelmet csak a rendi társadalmon kívül álló megvetett jövevények űztek: örmények, görögök, zsidók. A nemesi társadalom tagjai nem ereszkedtek le ilyen foglalkozáshoz. Jogutódja, a magyar középosztály örökölte ezt a beállítottságot és mind a mai napig bizonyos averzióval viselkedik a kereskedelmi pálya iránt.” „. . . a megvetés és gyűlölet, amivel a rendi társadalom a kereskedést megítélte, . . . nyoma még napjaink közvéleményében is fellelhető” – szolt egy másik etnográfus, *Kósa János* ítélete az 1940-es évek elején.¹⁰⁹

S ami különösen figyelemre méltó: ez az önmegítélés (önmeghatározás), auto-sztereotípiá nemcsak a „történelmi középosztály” körében, a konzervatív közvéleményben talált talajra, hanem a szellemi és politikai progresszió soraiban is.

„A magyar nép – írta a humanista költő-tudós (poeta doctus), *Babits Mihály* 1939-ben – szeret mesélgetni kukoricafosztáskor az egyszerű királyfiról, aki elment »szerencsét próbálni«, de maga nemigen szeret szerencsét próbálni . . . A magyar restebb és okosabb: csak képzeletben járja az óperenciákat.” „Az ilyen karakter nem nagyon érvényesül a világban, mert nem is akar igazán érvényesülni.”¹¹⁰

¹⁰⁶ *Joó T.*, A magyar nemzeti szellem, *Magyarságtudomány*, 1937, 3. évf., 31. – *Viszont Paikert*, i. m. 7 (vö. 10-11): „. . . a magyar, akiről a történelem feljegyzi, hogy már a középkorban is kitűnő iparos és kereskedő volt, azután – elsősorban a török hódoltság folytán előállott óriási vérvesztése következtében – nem volt elég nagyszámú ahhoz, hogy katonán, gazdán, közigazgatási tisztviselőn és politikuson kívül közgazdasági elemeket is kitermeljen értelmiségéből. Így történt, hogy a középkortól egészen az elmúlt évszázad utolsó harmadáig közgazdasági, ipari, kereskedelmi kérdésekkel magyar ember csak nagyon kis számban foglalkozott”. – *Eckhart*, i. m. 274-275. szerint pedig „. . . csak a legnagyobb jóindulattal irányított gazdasági politika, nagyszabású támogatás a fejedelmi hatalom részéről . . ., kedveskedő, esetleg kényszerítő eszközökkel folytatott nevelés változtathatta volna meg idővel a magyar mentalitást. . . Ennek épp az ellenkezője történt . . . Ismerve a magyar gondolkodásmódot, a hazánkkal szemben követett ellenséges gazdasági politika természetes következményének tekinthetjük, hogy a feudális gondolkodásmód a gazdasági kérdésekben megrögződött, konzerválódott”.

¹⁰⁷ *Viski K.*, A magyar jelleg a néprajz tükrében, In: *Mi a magyar?* 374.

¹⁰⁸ Vö. „A millenniumi magyarság nemzeti öntudata . . . jellegzetesen magyarnak . . . azt az »úri« életformát tartja, mely a nemzet politikai és társadalmi reprezentálásában vezérszerepet vivő dzsentrí körében alakult ki. S ha a kereskedést, ipart s az úgynevezett szabad pályákat nem érzi is igazán magáénak, társadalmi szépségideáljához méltónak, a haladást ezeken a területeken is a magyar műveltség teljesítményeként könyveli el”: *Keresztury D.*, A magyar önismeret útja, In: *Mi a magyar?* 162.

¹⁰⁹ *Kósa J.*, Magyar rendiség és osztálytársadalom, *Magyarságtudomány*, 1942, 1. évf., 3. sz., 370. – Vö. „Tízezer voltak (és vannak még ma is), akik nem tudtak méltányolni egy kereskedelmi vagy gyári irodát, mert egyik sem bízta »úri helyzettel«, holott saját lóistállójában még némi előkelő hagyományt érez”: *Dékány*, i. m. 214.

¹¹⁰ *Babits*, i. m. 67. – A pszichológus *Boda I.* „sajátosan magyar személyiségjegyek” tekintette, hogy „sem az anyagi-dologi értékeknek, sem . . . a realitásban való sikeres érvényesülésnek és a gazdaságos alkalmazkodásnak nem tulajdonítja [a magyar] az emberek által különben általában tulajdonított nagy értéket”: A magyar személyiség nevelése, Budapest, é. n. (1942), 150-151.

„Akármit is beszélnek arról, hogy a magyar így vagy amúgy kereskedett a múltban, s hogy . . . örmények, zsidók, németek szorították ki belőle, ez csak hazafias túlzás, s alapján nem lehet igaz.” Az igazság az, hogy: „Nem szeretjük a kereskedést, lenéztük a pénzzel és portékával való babrárt, a jövés-menést, alkudozást, hazudozást.” „S ez nemcsak a nemességből származó mai magyaroknál van így, hanem a paraszt magyaroknál is. Ezért olyan nehéz a magyart átvezetni a gazdasági pályára, hiába rimázkodnak neki az összes miniszterek és hiába duruzsolják a fülébe az összes tanárok. Mert bizony e tanácsadók jó része . . . szintén nem szeretne kereskedő lenni. Én se, hát mit hányjam a szemükre?” – vallotta a radikális paraszti demokrata *Veres Péter* az 1940-es évek elején.¹¹¹

8.

S tegyük még hozzá: az ilyen sztereotípiák és a mögöttük rejlő tényleges társadalmi szemléletmódok és attitűdök továbbélésének a magyar történelem nagy fordulata: 1945 sem szegte végét.

A szocialista fejlődés első időszakában, a tervgazdálkodási rendszer erősen centralizált, utasításokkal irányított formájának körülményei között, kereskedés és vállalkozás, merkantil érzék és üzleti szellem nem tartozott, nem tartozhatott a gazdálkodás követelményei közé, sőt inkább ezek hiánya tűnhetett kívánatosnak. A tergutatisításos rendszer idején a központi gazdasági irányításnak az államosított üzemekben, vállalatokban nem kereskedőkre, üzletemberekre volt szüksége, hanem – mérnökökön-műszakiakon kívül – elsősorban a részletekbe menő tergutatisításokat minél pontosabban (lehető pontossággal) végrehajtó gazdasági tisztviselőkre – mondhatjuk megint: *államhivatalnokokra*.

Csak az utóbbi másfél évtizedben indult el a változás, amikor kezdtük megtanulni az áru-, pénzviszonyok szerepét, a piaci szabályozók felhasználását a szocialista tervgazdálkodásban, – s kivált a legutóbbi esztendőknben, amikor vállalkozás és vállalkozó szellem gazdasági gondolkodásunknak szinte egyik kulcsszavává vált.

Ezek a körülmények is időszerűvé teszik, hogy – a reformkor és az 1930-as évek után – ma ismét a „nemzetkarakterológia” felé forduljunk, s a ma rendelkezésünkre álló eszközökkel és módszerekkel próbáljuk vizsgálni: hogyan viszonyult egymáshoz üzleti szellem és nemzeti jellem a magyar történelemben, gazdaságtörténetben.

Hallgatóim az elmondottakból nyilván megítélhetik: milyen véleményhez, munkahipotézishez jutottunk – éppen csak kezdetnek szánt – vizsgálódásunkban.

Elhárítjuk magunktól az időtlen, sorsszerűen elrendelt, öröktől fogva adott és örökkéig tartó nemzeti jellem fogalmát.

De nem vonjuk kétségbe, hogy az egyes nemzetek gazdaság- és társadalomfejlődésének sajátosságai a nemzeti mentalitás (lelki alkat) bizonyos sajátosságait, köztük a gazdasági magatartásban érvényesülő (a gazdasági magatartást befolyásoló) jellemvonáso-

¹¹¹ *Veres P.*, Mit ér az ember, ha magyar, Bp., é. n. (1941), 31-32, 38-39, 123. – „A mi magyarjaink csak jó munkások és igazi urak. Nemességünk is évszázadokon át nem dolgozott, nem kereskedett, csak hadakozott, politizált, evett, ivott, pipált és szundikált. Meggazdagodott új paraszt-ságunk is ugyanilyen . . . kereskedőnek és hivatalnoknak nem vagyunk ugyan elsőrendűek, de mi magunk ezeket a foglalkozásokat nem is becsüljük értékükön túl”: ugyanott, 124-125.

kat hoztak létre. S felismerjük, hogy egyes mentalitásjegyek, így gazdasági vonatkozásúak is, oly tartósan rögződhetnek, hogy hosszasan túlélhetik azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyek között, amelyek alapján létrejöttek. Áthagyományozódhatnak a feudális múltból akár a szocialista jelenbe is.

Hiszen napjainkban is fel-felújul a „vetekedés”, vita – persze merőben más feltételek között és más eszmei kontextusban – ama kérdés körül, amelyet *Orczy Lőrinc* vagy kétszáz esztendeje, emlékszünk, patriarchális naivsággal fogalmazott meg a kereskedelem és erkölcs dilemmájaként:

„Ilik-e Magyarhoz csalfa kereskedeés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetekedés.”

Napjaink kérdését a jövő fogja eldönteni. Reméljük: üzleti szellemnek és nemzeti jellemnek egyaránt épülésére.

Zsigmond Pál Pach: Business Mentality and Hungarian National Character

Is it really true that Hungarian noblemen were *always* distracted from commerce by their genteel pride as it was commonly believed in 19th century Europe? Earlier Hungarian past, especially Hungary's economic history in the 16–17th centuries prove the opposite.

Dietary legislation allowed Hungarian aristocrats and noblemen to “freely deal in all kinds of products”. Big landowners have busily participated in cattle and grain trade in the sixteenth century during the decades of price revolution and even in the first half of the seventeenth century when the boom was greatly endangered by a strong fluctuation of agrarian prices. Making use of their tax and customs exemption they transported grain, cattle, wine (produced on their demesnes or obtained from other sources) to both domestic and foreign markets. Also while engaged in commerce they largely insisted on their feudal way of life.

The figure of Hungarian nobleman retiring from trade appears from the middle of the seventeenth century as—with the price revolution coming to an end—the agricultural boom had declined. He devoted his time at most to his seigneurial demesne and by the 18th century mercantile interest and expertise was considered to be unworthy of and strange to noblemen.

The 16th century price revolution and boom gave economic inspiration to Hungarian aristocrats to deal with commerce and market production but as the boom had vanished they retired from market activity. The establishment of the “second serfdom”, the unlimited exploitation of socage meant an obstacle to the migration and market production of peasants, to the development of towns (town burghers) and bourgeoisie but at the same time it hindered the modernisation of the landowning class as well.

As a result the mentality of Hungarian nobility had also changed, it preserved feudal characteristics. It had lost all bourgeois traits, regarding commerce as an alien activity.

As a result of this change in the 18–19th centuries we hardly ever find big landowners who would take the risk of trading with their own or bought produce. Apart from a few exceptions they wait until the corn dealers (Armenians, Greeks, later Jews) come. Even the privilege of selling wine to the peasants had been transferred: a number of pubs on the estates were rented by Jews. The nobleman ignorant of and uninterested in market relations became a characteristic figure of the majority of the ruling class.

This is the historical process in the course of which the genteel despite of commerce became dominant and got considered to be part of the Hungarian *national* character due to an alleged peculiar Hungarian “mental set-up”.

Жигмонд Пал Пах: Коммерческая жилка и венгерский национальный характер

Правда-ли, что аристократическая гордость и надменность венгерского дворянина *все-ба* обособили его от торговли, как об этом судил общераспространенный взгляд Европы 19-го века? Однако прежние времена, особенно экономическая история Венгрии 16- и 17-го веков свидетельствуют о том, что это было как раз наоборот.

Даже законом государственного собрания было утверждено право венгерских аристократов и дворян «свободно торговать со всякими товарами». Таким образом в торговле зерном и скотом во время революции цен 16-го века усердными участниками находятся землевладельцы-аристократы также, как и в первой половине 17-го века, когда конъюнктура стала лабильной из-за крайних колебаний аграрных цен. Или *феодалным* способом, или иным путем приобретенные зерно, вино и скот ввозят и вывозят они пользуясь со своей неподатностью и освобожденностью от таможенного осмотра. Они сохранили свой феодальный образ жизни и при торговой деятельности, при которой они старались осуществить свои феодальные привилегии в ущерб интересам городского мещанина.

Как закончилась аграрная революция, в следствии чего в сельском хозяйстве замедлилась конъюнктура, с начала 17-го века появилась уже отдаленная от торговли фигура венгерского вельможи. Он все больше занимается только производством на помещичьей запашке, так что к 18-му веку он смотрел на меркантильские деловитость и знание как на недостойное свойство дворянина, что это дворянину *чуждо*.

При революции цен и конъюнктуры 16-го века венгерский вельможа еще был материально заинтересован в товарном производстве и в торговой деятельности, от которых в силу прекращения конъюнктуры он постепенно устраняется. «Вторым изданием крепостничества», беспредельным использованием барщины ограничивались переселение крестьян и товарное производство, задерживалось развитие городов (развитие городской буржуазии) и формирование буржуазии, *вместе с тем* была приостановлена и модернизация класса землевладельцев.

В след за этим происходит и *ментальное* преобразование венгерской аристократии, феодальный склад мыслей которой стал жестким; с ее лица исчезли черты обуржуазивания, в ее глазах торговля стала для себя чуждой.

Результатом этого процесса изменений в 18—19 веках среди крупных землевладельцев все реже найдутся те, которые *рисковали* бы при торговле зерном, будь оно своего урожая или крупленное. Несмотря на несколько исключений землевладельцы у себя подождали, пока на дом приходили закупщики: греки, армяне а потом евреи. Даже торговлю вином врозницу для крепостных, которая была основана на феодальные права, аристократы выпустили из своих рук: на протяжении 18—19 веков больше и больше поместных кабаков превратились в аренду деревенских евреев. Дворянин, не знающий рыночных отношений и ими не интересующийся стал характерным для большинства венгерского господствующего класса.

Вот это и есть исторический процесс, в ходе которого барское пренебрежение к торговле мало-помалу оказалось характерной чертой венгерской нации, стало известным как своеобразная венгерская душевная способность.